

UDC 94(497.13 Dalmacija)“1914/1920”
UDC 323.1(450)“1914/1920”
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2026.113.4
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 20. 11. 2025.
Прихваћен: 12. 5. 2026.

Др КОНСТАНТИН ДРАГАШ, научни сарадник
Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-6532-0070>

ПОЛЕМИКА ГАЕТАНА САЛВЕМИНИЈА И ИТАЛИЈАНСКИХ НАЦИОНАЛИСТА О ДАЛМАЦИЈИ И ЈУГОСЛОВЕНСКОМ УЈЕДИЊЕЊУ 1914–1920.*

САЖЕТАК: Анализа политичких погледа историчара Гаетана Салвеминија на Јадранско питање, уобличених током Првог светског рата, и његово приметно противљење иредентистичком присвајању и слављењу Далмације као „древне италијанске територије, подјармљене заједничким радом Аустријанаца и Словена” коју су активно и неуморно промовисали радикални италијански националисти (Атилио Тамаро, Алесандро Дудан и др.) чине окосницу овог рада. Други сегмент рада представља анализа Салвеминијеве перцепције процеса формирања југословенске државе, рада Југословенског одбора и ратних циљева Србије. Као присталица тзв. демократско-интервенционистичке струје и идеје стварања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, Салвемини је до почетка 20-их година XX века водио оштру и неуморну полемику са славенофобним италијанским националистима, окупљених око удружења *Pro Dalmazia*, блиских Сиднију Сонину, Пјеру Фоскарију и другим утицајним политичарима, који су се непоколебљиво противили стварању југословенске државе и било каквом попуштању пропаганди српске владе и Југословенског одбора у вези коначног статуса јадранских крајева Двојне монархије. Иако је у раду нагласак стављен на изворне Салвеминијеве чланке и иступе у штампи, и његове контакте са Србима и Хрватима, као и природу саме полемике, у

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години, број: 451-03-33/2026-03 од 5. 2. 2026. године.

раду се у сажетом виду упоређују опречна мишљења два утицајна интелектуална круга италијанске јавности о југословенском уједињењу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Гаetano Салвемини (Gaetano Salvemini); Јадранско питање; Далмација; Италија; Атилио Тамаро; италијански националисти

Многобројни извори, од објављених мемоара и збирки личних кореспонденција до есеја у штампи и објављених ратних публикација, чији су аутори утицајне политичке личности и представници културне јавности Италије и Европе, различитих идеолошких светоназора, сведоче да је универзитетски професор историје, публициста, социолог и историчар из Молфете Гаetano Салвемини (1873–1957)¹ дуго важио за најутицајнијег и најгласнијег, па и непоколебљивог поборника и заговорника политичког уједињења Јужних Словена међу италијанском интелектуалном и друштвеном елитом у годинама Првог светског рата, али и послератном раздобљу. Његова гледишта о мирољубивом, самоодрживом политичком суживоту на Јадранском мору будуће државе Јужних Словена и Краљевине Италије оставила су дубок печат на развој италијанско-словенских културних и политичких веза, али и промоцију националних тежњи Срба, Хрвата и Словенаца у италијанској јавности.² Салвеминијев полемички рад у сфери спољне политике неодвојив

¹ Салвемини је рођен 1873. у Молфети, недалеко од Барија. Предавао је модерну историју на универзитетима у Месини, Пизи и Фиренци. Снажно се супротставио војном походу Италије против Османског царства у Либији, и по уверењу остао меридионалиста, федералиста и од 1914. године заговорник уласка Италије у рат на страни сила Антанте. Потоњи сенатор, године 1925. потписао је тзв. „Манифест антифашистичких интелектуалаца” (*Manifesto degli intellettuali antifascisti; Antimanifesto*). Био је ухапшен, а касније, због фашистичке диктатуре, приморан да оде у егзил, у Француску, потом у Британију, и касније у САД, где је постао професор историје на Харвард универзитету. Овде упућујемо на неколико општих публикација о његовом животу и раду: Ch. L. Killinger, *Gaetano Salvemini: A Biography*, Westport 2002; M. L. Salvadori, *Gaetano Salvemini*, Torino 1978; G. De Caro, *Gaetano Salvemini*, Torino 1970; G. Quagliariello, *Gaetano Salvemini*, Bologna 2007; E. Ragionieri, “Gaetano Salvemini storico e politico”, *Belfagor*, vol. V, no. 5 (1950), 514–536; E. Garin, “Gaetano Salvemini”, *Belfagor*, vol. XXXI, no. 6 (1976), 613–637.

² Како је Салвемини први италијански научник који је на самом почетку рата отворио полемику о *Јадранском питању* и будућим односима Италије и Србије, његов друштвено-научни рад из тог времена постао је предмет истраживања бројних српских, југословенских, али и европских истраживача. Овде се свесно ограничавамо на неколико запажених публикација чији је садржај усмерен на проблем националних аспирација Јужних Словена у италијанској и српској (и тадашњој југословенској) јавности, као и оне у којима се делимично испитује рад Г. Салвеминија: P. Alatri, Nitti, *D'Annunzio e la questione adriatica: 1919–1920*, Milano 1959; *Documenti sulla Questione Adriatica. Dal Patto di Londra all'Armistizio di Villa Giusti (26 aprile 1915–3 novembre 1918)*, Ministero degli Affari Esteri, s.d., s. n., Roma [dopo il 1921!]; D. Šepić, “Gli Slavi Del Sud e l'irredentismo adriatico”, *Rivista Di Studi Politici Internazionali*, vol. XLVII, N. 2 (1980), 237–245; D. Šepić, *Italija, Saveznici i stvaranje Jugoslavije 1914–1918*, Zagreb 1970; D. Šepić, “Talijanski irredentizam na Jadranu”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1975), 5–32; M. Marjanović, *Londonski ugovor iz 1915. godine: prilog borbe za Jadran*, Zagreb 1960; Д. Живојиновић, *La Dalmazia o morte: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923*, Београд 2012; R. Palmarocchi, “Il problema dell'Austria negli scrittori italiani durante la neutralità”, *Archivio Storico Italiano*, vol. LXXVI, no. 1/2 (289/290) (1918), 135–156; J. Смодлака, *О разграничењу Италије с Југославијом*, Београд 1944, 3–41; L. Tosi, *La propaganda italiana all'estero nella prima guerra mondiale. Rivendicazioni territoriali e politica delle nazionalità*, Udine 1977; K. Milutinović, „Rimski kongres potlačenih naroda i poslednji pokušaji formiranja Jadranske legije”, *Pomorski zbornik*, knj. 6 (1968), 695–722; Š. Perićić, „Prilog poznavanju talijanske

је од проблема италијанске перцепције *Јадранској ипшћаня* и спора Италије и Јужних Словена (посредно и Двојне монархије) за политички примат на Јадранском мору.³ Зборник полемичких текстова, који је приредио за објављивање 1925. године, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, у рецензији београдског часописа *Воља* похваљен је као прегледна публикација од изузетне историографске важности.⁴

okupacije Dalmacije od 1918–1923. god”, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 20 (1973), 7–48; R. Monteleone, “La politica dei socialisti e democratici irredenti in Italia nella Grande Guerra”, *Studi Storici*, vol. XI, no. 2 (1970), 313–346; R. Monteleone, *La politica dei fuorusciti irredenti nella guerra mondiale*, Udine 1972; *Serbia and Italy in the Great War*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2019; F. Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta: (1870–1915)*, Split 1933; D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije: 1917–1919*, Beograd 1970; L. Valiani, *The End of Austria-Hungary*, New York 1973; R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo: l’Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Vol. I, Bologna 1991, 155–259; Б. Радица, „Политички портрети. Гаetano Салвемини”, *Нова Европа*, књ. XI, бр. 18 (21. јула 1925), 570–572; R. Vivarelli, “Questione adriatica e politica estera italiana durante la prima guerra mondiale”, *Studi senesi*, III serie, XIII, fasc. III (1964), 344–430; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1990, 281–422; *Italy, Yugoslavia, and the Controversy over the Adriatic Region, 1915–1920: Strategic Expectations and Geopolitical Realities in the Aftermath of the Great War*, edited by S. Bianchini, London 2024, 159–308; Љ. Алексић-Пејковић, „Италијанско јавно мњење и аустроугарски ултиматум Србији 1914”, *Велике силе и Србија пре Први светски рат*. Зборник радова приказаних на међународном научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном 13–15. септембра 1974. године у Београду, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 463–487; Љ. Алексић-Пејковић, „Србија и југословенско питање у италијанској и француској штампи 1918. године”, *Научни скуп Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, ур. С. Терзић, Београд 1989, 109–118.

³ Целокупан списак Салвеминијевих објављених и необјављених дела (полемике, рукописна заоставштина, писма, студије) могуће је пронаћи у инвентарској монографској публикацији *Materiali e manoscritti di lavoro* из 1998. године, која обухвата архивски прегледан и детаљан попис научног, полемичког и публицистичког опуса овог историчара. То је публикација коју је приредио С. Витали, у издању институције Istituto Storico Toscano della Resistenza e dell’Età contemporanea у Фиренци, у оквиру које се налази лични архив Г. Салвеминија. Од радова написаних о Салвеминијевим погледима на „јадранско питање” и Далмацију, и његовим везама с југословенским агитаторима, члановима Југословенског одбора и захукталу полемику с националистима издавамо: *Archivio Gaetano Salvemini. Manoscritti e materiali di lavoro*, vol. I, a cura di S. Vitali, Roma 1998; A. Frangioni, *Salvemini e la Grande Guerra. Interventismo democratico, wilsonismo, politica delle nazionalità*, Soveria Mannelli 2011; E. Tagliacozzo, *Gaetano Salvemini nel cinquantennio liberale*, Firenze 1959; E. Sestan, *Gaetano Salvemini*, Bari 1959, 231–240; F. Imparato, *La ‘chiave dell’ Adriatico’. Antonio Salandra, Gaetano Salvemini, la Puglia e la politica balcanica dell’ Italia liberale durante la Grande Guerra (1914–1918)*, Soveria Mannelli 2019; E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *L’imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo. Ancona 14–16 ottobre 1977*, Urbino 1978, 83–127; E. Apih, “L’Unità e il problema adriatico”, *Scritti in onore di Camillo De Franceschi, Supplemento ad ‘Annali triestini’*, XXI, Università di Trieste, Trieste (1951), 253–274; E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *La battana: rivista trimestrale di cultura*, A. 15, n. 46 (marzo 1978), 61–74; B. Raditsa, “Guglielmo Ferrero et Les Slaves Du Sud”, *Cahiers Vifredo Pareto* 4, no. 9 (1966), 83–97; G. Parlato, “Appunti per una storia dell’interventismo nazionalista”, *Storia e Politica*, Anno XIV, Fasc. III, (luglio-settembre 1975), 449–472; Салвеминијев текстове, полемичке студије и политичке расправе о Јадранском проблему налазе се у следећим публикацијама: G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915. Scritti di politica estera*, Vol. I, a cura di A. Torre, Milano 1963; G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, Vol. II, *Scritti di politica estera*, a cura di A. Torre, Milano 1964.

⁴ „Преглед”, М. О. “Gaetano Salvemini, ‘Dal Patto di Londra alla Pace di Roma, Torino–Ediz. Gobelli’”, *Воља*, Год. I, бр. 3, ур. Милан М. Рајић и И. Јелавић (мај 1926), 233–234.

Незахвално је прецизирати тачан датум почетка Салвеминијевог интересовања за балканске политичке догађаје и српско национално питање, али га можемо сместити у 1912. годину, када се у његовом листу *Unità*⁵ појављују прве јасно уобличене рефлексије о аспирацијама Србије на Јадранско море, проблему Албаније и току балканских ратова.⁶ У својим првим политичким иступима, с почетка 1900. године, Салвемини је истицао да предвиђа војни сукоб Немачке и Британије; захтевао је и темељну ревизију уговора којим је Италија крајем 1912. обновила чланство у Тројном савезу.⁷ Салвемини пре рата 1914. није био иредентиста ни у ширем смислу значења тог појма.⁸ Његове прве опсежније полемике посвећене италијанском иредентистичком покрету, Јужним Словенима и националним кретањима у Аустроугарској појављују се у фирентинском листу *Critica Sociale* током Анексионе кризе 1908–1909.⁹ У то време изнео је мишљење да Италија не може мирно да посматра анексију Босне и Херцеговине, која нарушава национална права Србије и Црне Горе, због чега је посредно дошао у конфликт с италијанским националибералима у Трсту и њиховој тези о „немачко-словенској завери” против италијанског народа.¹⁰ Већ 1908. године позвао је на активније присуство Италије у Црној Гори и Србији, у циљу сузбијања колонијалног похода Немачке на Исток.¹¹ Активно се zaloжио, у име италијанских социјалиста, за уједињење Србије и Црне Горе, излазак Србије на Јадранско море и заустављање аустроугарског војног и трговачког монопола у Новопазарском санџаку и Косовском и Скадарском вилајету; осудио је изостанак реаговања социјалиста на кршење права Србије изазваних анексијом Босне и Херцеговине.¹² У полемици с Анђелом Вивантеом (Angelo Vivante), Салвемини је објашњавао да због демографске превласти Словенаца и Хрвата у Истарској маркгрофовији, и значајне бројности јужнословенског становништва у Трсту, ове територије не могу припасти Италији без кршења националних права

⁵ *L'Unità di Gaetano Salvemini*, a cura di B. Finocchiaro, Venezia 1958, 16; A. Frangioni, *Salvemini e la grande guerra*, 9–10.

⁶ G. Salvemini, “L'Italia e questione balcanica”, *L'Unità*, Anno I, N. 47 (2 novembre 1912), 185–186; G. Salvemini, “La questione albanese”, *L'Unità*, Anno I, N. 50, (23 novembre 1912), 198.

⁷ Un travet, “L'irredentismo”, *Critica sociale*, Anno X, N. 1 (1 gennaio 1900), 4–7 (Објављен у: G. Salvemini, *Opere. Vol. III. Scritti di politica estera. Come siamo andati in Libia e altri scritti*, 3–10); G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, a cura di E. Tagliacozzo, Roma 1984, 458; Rerum scriptor, “La Triplice Alleanza e gli interessi politici dell'Italia”, *Critica sociale*, Anno X, N. 9, (1 luglio 1900), 134–135; E. Falco, *Salvatore Barzilai. Un repubblicano moderno tra massoneria e irredentismo*, Roma 1996, 83.

⁸ E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo*, 93.

⁹ G. Pr. “Lettere triestine”, *La Voce*, Anno I, N. 32, (22 luglio 1909), 132; G. Salvemini, “Irredentismo, Questione balcanica e Internazionalismo”, *Critica Sociale*, Anno XIX, N. 1, (1 gennaio 1909), 11–14.

¹⁰ XXX, “Irredentismo, Questione Balcanica, Internazionalismo”, *Critica Sociale*, Anno XIX, N. 2, (16 gennaio 1909), 24–29; A. Frangioni, *Salvemini e la grande Guerra*, 33; XX, “La politica estera dell'Italia e il pacifismo”, *Critica sociale*, Anno XVIII, N. 22–23, (16 novembre – 1 dicembre 1908); ID, “Irredentismo, questione balcanica e internazionalismo”, *Critica sociale*, Anno XIX, N. 1, 2 e 3, (1 gennaio, 16 gennaio, 1 febbraio 1909), 11–14, 24–29, 44–48.

¹¹ A. Frangioni, *Salvemini e la Grande guerra*, 30.

¹² XXX, “Irredentismo, questione balcanica e internazionalismo”, *Critica sociale*, Anno XIX, N. 2, (16 gennaio 1909), 28–29.

Словена, озбиљних друштвених поремећаја и нарушавања општег политичког положаја Савојске краљевине.¹³ Почетком 1909. први пут износи гледиште о Далмацији као „земљи Хрвата”, о којој „не вреди говорити” из угла италијанских територијалних претензија.¹⁴ У својим истраживањима, образлагао је да југословенски и италијански националисти пропагандно увећавају демографске податке о броју становника Далмације; као релевантан број узео је онај између 30 и 40 хиљада Италијана наспрам 628.000 Срба и Хрвата и подсетио да се поменути подаци поклапају с подацима о резултатима избора за аустријски Рајсхрат 1911. године.¹⁵

САЛВЕМИНИЈЕВИ ПОГЛЕДИ НА РАТНЕ ЦИЉЕВЕ СРБИЈЕ (1914–1915)

Наслањајући се на изворна учења Мацинија, Гарибалдија¹⁶, Томазеа¹⁷ и, посебно, Пачифика Валусија (Pacifico Valussi),¹⁸ о демократској природи националних покрета народа источне Европе, Салвемини је у позну јесен 1914. године отворио дискусију о ратним циљевима Србије, проблему италијанске неутралности и могућностима настанка југословенске државе.¹⁹ Салвемини је, заједно с публицистом Ђузепеом Прецолинијем (Giuseppe Prezzolini), тврдио да је „Далмација словенско море са неколико италијанских острваца”.²⁰ Салвеминијево прво недвосмислено иступање у вези статуса Далмације било је у миланском листу *Secolo* 9. новембра 1914. Историчар је изнео предлог да се због неупитне етнографске структуре покрајине и поштовања принципа националности Далмација препусти Србији.²¹ Поједини савременици тврдили су да је Салвеминијев чланак произвео повољне утиске на српску дипломатију.²² Уследила је реакција Руђера Тимеуша Фаура (Ruggero Timeus Fauro), младог новинара из Трста, блиског радикалним националистима окупљених око листа *Idea Nazionale*. Он је истакао како Италија не сме бити против плана италијанско-српске поделе Далмације. Додао је да је „из-

¹³ XXX, “Irredentismo, questione balcanica e internazionalismo”, *Critica Sociale*, Anno XIX, N. 1, (1 gennaio 1909), 11–14.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ P. Villari, *Discussioni critiche e discorsi*, Bologna 1905, 480–481, 520–554; D. Sanminiati, *In giro sui confini d'Italia*, Roma 1899, 22–25; G. S., “Quanti sono gli italiani di Dalmazia?”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 3, (18 gennaio 1919), 17–18.

¹⁶ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 445; G. Prezzolini, *La Dalmazia*, Firenze 1915, 40; *Epistolario di Giuseppe Garibaldi* (aprile–dicembre 1866), Vol. XI, a cura di G. Monsagrati, Roma 2002, doc. 4775, 285; E. Croce, *Testamento politico del generale Garibaldi*, Parigi 1891, 114.

¹⁷ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 365.

¹⁸ P. Valussi, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia*, Trieste 1871, 46–49, 53–57; P. Valussi, *Trieste e l'Istria e le loro ragioni nella questione italiana*, Milano 1861, 15–16, 41–42.

¹⁹ G. Salvemini, “La neutralità assoluta”, *L'Unità*, Anno III, N. 32, (7 agosto 1914), 561.

²⁰ *Gaetano Salvemini tra storia e politica*, a cura di G. Cingari, Roma–Bari 1986, 226.

²¹ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 81–83.

²² Према речима тршћанског књижевника Шипија Златапера (1888–1915), који се састао 9. новембра 1914. године са послаником Србије у Риму, Љубом Михаиловићем, Салвеминијев чланак отворио је простор за бржи и непосреднији споразум италијанске и српске стране. S. Slataper, *Epistolario*, a cura di G. Stuparich, Milano 1950, 153; *Lettere di volontà e di passione*, raccolte da G. Gall Uberti, Trieste 1927, 108.

лазак Словена на море” пожељан исход, али да Салвемини не може унапред да зна стваран и неопходан опсег италијанских претензија у овој покрајини.²³ Парадокс лежи у чињеници да је Салвемини опомињао да је првобитни Фауров јадрански програм из новембра 1912. био прихватљив за демократске интервенционисте, али да су националисти од њега намерно одустали.²⁴ Дана 14. новембра 1914, Атилио Тамаро (Attilio Tamaro), будући најистакнутији теоретичар италијанског јадранског империјализма, оспорио је Салвеминијеву позицију.²⁵

Ослањајући се на изворну мацинијевску традицију, Салвемини је италијанско-словенски споразум поставио као темељно начело чврстог отпора продору немачког империјализма на Исток и Јадранско море.²⁶ Апеловао је у јавности да дође до стварања „велике Србије”, односно до проширења територија које би припале увећаној Србији.²⁷ У брошури *Guerra o neutralità?* založio се за демилитаризацију источнојадранске обале и одузимање права Србији (или Југославији) да поседује ратну флоту (осим трговачке), у циљу трајне пацификације Јадранског мора.²⁸ Салвемини је указивао да су националисти пре 1914. писали да Далмација треба да припадне Србији или се о њој нису изјашњавали; писали су да Сплит треба да остане српска или лука под мешовитом контролом, а да се „проширена” Славија трајно одрекне Трста и Истре ради темељног компромиса с Италијом.²⁹ Изражавао је негодовање што италијанска секција (одбор) Италијанско-српске трговинске коморе (*Comitato Italo Serbo*), међународног привредног акционарског друштва, чији је председник био Коста Стојановић, услед избијања ратних дејстава, никада није отворена у Риму или Милану, за разлику од Београда.³⁰ Историчар је изнео предлог да „увећана Србија” (од 10 милиона становника) добије Босну, Херцеговину, Далмацију, Хрватску и Славонију, да Јадранска обала буде подељена између словенских, италијанских и мађарских интереса (у Ријечи), а Италији доделе Трст и Истра.³¹

²³ R. Timeus, *Scritti politici (1911–1915)*, a cura di Gulio Quirino Giglioli, *Biografia*, Trieste 1929, XIII, XIX, XX; “La polemica per Dalmazia”, R. Timeus, *Scritti politici (1911–1915)*, 352–355; R. Fauro, “La polemica per la Dalmazia”, *L’Idea Nazionale*, Anno IV, Num. 82, (14 novembre 1914), 1.

²⁴ Фауро је у новембру 1912. изнео своје виђење опсега италијанских аспирација: „Трст, Истра, понеки градић у Далмацији и понека лука у Албанији”. Салвемини је указивао да су националисти намерно преиначили Фаурово гледиште. R. “La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo”, *L’Idea Nazionale*, Anno II, N. 45 (7 novembre 1912), 1–2; “Il domani dell’Albania”, *L’Idea Nazionale*, Anno II, N. 45, (7 novembre 1912), 1.

²⁵ “Le grandi questioni adriatiche. La questione dalmatica”, *La Guerra Europea del 1914. Illustrazione Popolare*, N. 52 (N. 20) (24 dicembre 1914), 824–825; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, Firenze 1918, 105–106.

²⁶ “Per l’amicizia italo–jugoslava”, *L’Unità*, Anno IV, N. 21 (21 maggio 1915), 181.

²⁷ G. Salvemini, “Fra la Grande Serbia e la più grande Austria”, *L’Unità*, Anno III, N. 32 (7 agosto 1914), 561–562; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 344–350.

²⁸ G. Salvemini, *Guerra o neutralità?*, Milano 1915, 15–18, 21–23.

²⁹ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 127–130.

³⁰ Италијанско-српски трговачки комитет основан је у јуну 1913. “Il Comitato Italo-Serbo”, *L’Esplorazione commerciale*, Anno XXVIII, Fasc. VI (27 giugno 1913), 225–226; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera. La politica balcanica (1913)*, Milano 1914, 203.

³¹ G. Salvemini, “Fra la Grande Serbia ed una più grande Austria”, *L’Unità*, Anno III, N. 32 (7 agosto 1914), 561–562; G. Sorel, “Da Proudhon a Lenin” e “L’Evropa sotto la tormenta”, *Lettres a Mario Missiroli*, premessa di G. di Rosa, Roma 1973, 528.

Многобројни подаци указују на чињеницу да је питање статуса Далмације све до 1915. године било недовољно заступљено у деловању највиших италијанских руководилаца, државника, министара и сенатора, а неретко и новинара.³² Салвемини је прекоревао националисте да нису остали привржени свом првобитном, условно минималистичком програму решења италијанско-словенског конфликта, објављеног у више бројева током новембра и децембра 1912. године у листу *Idea Nazionale*.³³ Салвеминија је у одрицању од Далмације одмах подржао и предводник социјалреформиста, политичар Леонида Бисолати (Leonida Bissolati).³⁴ Салвемини је критиковао Ђолитијеве „неутралисте”, а националистима замерио да су Далмацију лукаво уврстили у свој програм тек у позну јесен 1914. године, када се показало да Двојна монархија није вољна да уступи Италији јадранске провинције као услов за италијанску неутралност.³⁵ Тврдио је да су националисти придавали већу пажњу Далмацији, него Истри, иза чега је стајало прикривено аустрофилство.³⁶

Овде треба истаћи да је историчар из Пуље снажно апеловао да се одбаци националистичко-клерикална „ђолитијевска” пропаганда о одвојеним интересима Србије и Црне Горе. Он је писао да се не сме прихватити инсистирање националиста да се након рата обнови независна Црна Гора и тиме негира већинска воља српског народа.³⁷ Упозорио је да националисти и клерикални политичари шире страх од српског панславизма и идеје чврстог војно-одбрамбеног савеза Италије и Србије на Јадранском мору, којим би се, на добробит италијанског и српског народа, и Југословена Монархије, аустро-немачко присуство на Балкану заувек окончао или значајно умањило.³⁸ Он је писао да би природна солидарност омогућила Италији и Србији да деле трошкове копнене одбране, што би „одвратило Србију од било каквог поморског такмичења са Италијом”.³⁹ Салвемини је отишао корак даље и разматрао могућност да Истра припадне Србији.⁴⁰ Маранели је предлагао да се од Трста и Истре створи независна тампон-мултинационална држава, налик Белгији, и за разлику од Салвеминија, оспоравао је могућност брзог уруша-

³² E. Beneš, *My War Memoirs*, Boston and New York 1928, 170–171; L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. La Grande Guerra*, Vol. II, a cura di O. Barié, Milano 1968, 884; F. Salimbeni, “La questione adriatica nella storiografia tra guerra e dopoguerra: rileggendo Salvemini, Salata, Tamaro e Volpe”, *La conferenza di pace di Parigi fra ieri e domani (1919–1920)*. Atti del convegno internazionale di studi Portogruaro–Bibione 2000, A cura di Antonio Scottà, Rubbettino 2003, 162–164.

³³ “I nazionalisti e la Dalmazia”, *L'Unità*, Anno VII, N. 3, (17 gennaio 1918), 14.

³⁴ B., “L'Italia e gli Stati balcanici. Una nuova politica?”, *Il Secolo*, 14 novembre 1914; *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1923. Scritti e discorsi di Leonida Bissolati*, Milano 1923, 332–335.

³⁵ R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo*, Vol. I, 182.

³⁶ “La campagna per la Dalmazia”, *L'Unità*, Anno IV, N. 20, (14 maggio 1915), 679.

³⁷ *L'Unità* је негативно прокоментарисао појаву часописа – билтена *Voci del Montenegro*, чији се први штампани број појавио почетком 1918. године у Риму, у издању Процрногорског комитета. G. Salvemini, “Serbia e Montenegro. Postilla”, *L'Unità*, Anno VI, N. 40 (4 ottobre 1917), 268; “Voci del Montenegro”, *L'Unità*, Anno VII, N. 6, (9 febbraio 1918), 30.

³⁸ G. Salvemini, “Austria, Italia e Serbia”, *L'Unità*, Anno III, N. 39 (18 dicembre 1914), 591–592; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 416–417.

³⁹ G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 416.

⁴⁰ G. S., “Dov'è il pericolo maggiore?”, *L'Unità*, Anno IV, N. 2 (8 gennaio 1915), 607–608; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 436–437, 440.

вања Двојне монархије.⁴¹ Новост је, ипак, био захтев да Србија не гради ратну морнарицу против Италије на Јадранском мору. Салвемини је предложио да Италија припоји Јулијску Крајину, Кварнерска острва и Задар са полуострвом, да Ријека остане под „традиционалним обликом аутономије, који би заједнички гарантовали Србија и Италија” до плебисцитарне одлуке грађана о коначном статусу града; предвидео је и обавезу Србије да не гради војне арсенале на Јадрану а да Италија не прелази са својом флотом Отрантски канал (Canale d'Otranto).⁴² Салвемини је већ 12. марта 1915. позвао на отворену и недвосмислену подршку Италије југословенском покрету.⁴³ Поморска доминација Јадранским морем оствариће се кроз стратешко заповедање неколико мањих, кључних острва из архипелага (Вис или Лошињ) и инфраструктурним улагањем у јачање морнарице. Салвемини је истицао значај погледа француског публицисте Виктора Берара, оспоравајући наводе генерала Карла Корсија и сенатора Пјетра Фоскарија о војној угрожености италијанских поморских граница.⁴⁴ Они су предлагали да се од тих планова одустане, и да се фокус усредсреди на Валону и Пулу.⁴⁵

Салвемини је уважаио ратне циљеве Србије као легитимне и zaloжио се да након завршетка рата Италија и проширена, поморска, јадранска српско-југословенска држава снажно сарађују.⁴⁶ Према је подстицао већу умереност према Македонији ради лакшег закључења српско-бугарског споразума⁴⁷, Салвемини у стварању „велике Србије” није видео опасност по италијанске интересе.⁴⁸

Салвемини уочава политичку хипокризију националиста који врше притисак на либералну владу Антонија Саландре захтевима да се Италији прикључе Далмација и Истра, покрајине у којима је број Словена једнак броју Италијана или драстично премашује њихов број.⁴⁹ Салвемини је као компромис предложио да хрватско и словеначко становништво у Истри уђе у састав проширене италијанске државе, у замену за то да припадници италијанског народа у Далмацији и најисточнијем делу Истре остану у будућој југословенској држави.⁵⁰ Тада су се формулисали први обриси тзв. *Јадранског решења*. Ријечи би био обезбеђен аутономни положај или њено припајање Италији са претходно организованим плебисцитом који би пружио гаранције за слободу образовања мањинама; увела би се слободна царинска зона

⁴¹ C. Maranelli, “Il problema dell’Adriatico”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11 (12 marzo 1915), 643–644.

⁴² G. Salvemini, “Finis Austriae?”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11, (12 marzo 1915), 644; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 491–494; L. Valiani, *н. г.*, 101.

⁴³ G. Salvemini, “Finis Austriae?”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11 (12 marzo 1915), 644–645.

⁴⁴ G. S., “Sul problema militare della Dalmazia”, *L’Unità*, Anno VII, N. 8, (23 febbraio 1918), 37–38.

⁴⁵ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915*, a cura di A. Torre, Milano 1970, 530–532, 541.

⁴⁶ G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 74, 78, 241–268, 342–350.

⁴⁷ G. Salvemini, “Austria, Italia, Serbia”, *L’Unità*, Anno III, N. 39, (18 dicembre 1914), 591–592.

⁴⁸ “Questioni del giorno”, *La Vita Internazionale*, (Anno XVIII), N. 1, (5 gennaio 1915), 23–24.

⁴⁹ G. Salvemini, “La Dalmazia”, *Il Secolo* (9 novembre 1914). Чланак објављен у: G. Salvemini, *Scritti di politica estera*, Vol. I, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, 370–373.

⁵⁰ G. Salvemini, “Finis Austriae?”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11 (12 marzo 1915), 644.

у Истри, док би Далмација (с Либурнијом – обалски појас од Сушака до Карлобага) била препуштена Србији или будућој српско-хрватско-словеначкој држави, уз мања далматинска острва која би прешла под италијанску власт. Далматински Италијани морали би да се одрекну „арогантне” тврдње да су – услед наизглед неоспорне политичке и друштвене доминације – „супериорна раса” и да имају право да намећу свој језик већини.⁵¹ Школска реформа подразумевала би да би школама свих нивоа у Далмацији управљала два одвојена школска савета, који би се састајала на седницама само онда када је потребно расправљати питања од заједничког интереса.⁵² Историчар је заједно с Маранелијем тврдио да ће освајање Далмације довести до оружане побуне и масовне грађанске непослушности подјармљеног становништва.⁵³

Почетком 1915. године Салвемини је у Фиренци ступио у контакт са српским дипломатом и дубровачким грофом Лујом Војновићем с којим је касније отпочео и пријатељство.⁵⁴ Како би довео у питање славофобне интерпретације националиста, у мају 1915. затражио је од Војновића податке о изборним кандидатима за Далматински сабор и обавештења о току и припреми изборних процеса у Далмацији, одржаних 1907. и 1911. године.⁵⁵ Пребацујући тежиште одговорности на Италију, Лујо Војновић је писао Салвеминију да ће Италија „преузимањем Трста, западне Истре, Виса и делова Кварнера, као и једне поморске станице у Далмацији славно окончати свој Ризорђименто” и „склопити споразум пријатељства с југословенским светом”.⁵⁶ Војновић је италијанском професору пренео да су *L'Unità* биле „једине новине које су схватиле дубоки значај актуелних проблема и рата који их мора решити или окончати”.⁵⁷ Војновић је током 1915–1916. отпочео преписку с публицистом Умбертом Занотијем Бјанком (Umberto Zanotti Bianco), Салвеминијевим другим водећим сарадником.⁵⁸ Војновићеви погледи на словенско-италијанску границу делимично су се подударали с погледима Занотија Бјанка.⁵⁹

⁵¹ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 276.

⁵² *Ibidem*, 276.

⁵³ *Ibidem*, 285.

⁵⁴ XXX, *L'Ora della Dalmazia. Lettere di un Slavo a un Amico italiano*, Firenze 1915; XXX, “L'Ora della Dalmazia. Lettere di un Slavo a un Amico italiano”, *L'Unità*, N. 21, Anno IV (21 maggio 1915), 680–682.

⁵⁵ Hrvatski Državni Arhiv [u nastavku HDA], Obiteljski fond Vojnović, Lujo Vojnović (serija), kutija 9, HR–HDA–781–2–2–3–213, sf. 1915 (3 x), lettera Salvemini a Voinovich, 1 maggio 1915.

⁵⁶ Војновићево писмо Салвеминију од 6. маја 1915. Archivio Gaetano Salvemini [у даљем тексту AGS], Corrispondenza G. Salvemini, busta 91, lettera Voinovich a Salvemini, Roma, 6 maggio 1915, corso 380; A. Tamborra, “L'idea di nazionalità e la guerra 1914–1918”, *Atti del XLI Congresso di storia del Risorgimento italiano*, Vol. IX, Roma 1963, 81–82.

⁵⁷ AGS, busta 91, lettera Voinovich a Salvemini, Roma, 30 aprile 1915, corso 380; L. M. Hartmann, “Italia e Austria”, *L'Unità*, Anno IV, N. 17, (23 aprile 1915), 665–666; E. Rignano, “La questione di Trieste”, *Ibidem*, 666; L. M. Hartmann, “Ultime discussioni”, *L'Unità*, Anno IV, N. 20, (14 maggio 1915), 677–678; G. Salvemini, “Postilla”, *L'Unità*, Anno IV, N. 20 (14 maggio 1915), 678–679.

⁵⁸ Associazione nazionale per gli interessi del Mezzogiorno [у даљем тексту ANIMI], fondo Umberto Zanotti Bianco [у даљем тексту UZB], Sezione A (Tipologie documentarie 1854–1939), Serie 1 (Corrispondenza 1903–1939), Sottoserie “Corrispondenza in ordine alfabetico del corrispondente (1903–1935), Busta 4, Unità 36 „Salvemini Gaetano”, lettera Salvemini a Zanotti Bianco, 5 agosto 1915, 1.1.1.4.36.

⁵⁹ Војновић је у писму Занотију Бјанку од 19. августа 1915. написао да сматра да је целокупна територија источно од Пазина „без прекида словенска”, осим градског језгра

Српски дипломата је упозоравао да ће одвајање Далмације од Јужних Словена и учвршћивање Италије на Балкану изазвати заједничку српско-грчку реакцију, што је требало избећи.⁶⁰

Салвемини је, међутим, осуђивао непопустљивост југословенске стране. Сматрао је недопустивим да југословенске аспирације обухватају Пулу, западну Истру, Удине, Трст и Горицу; идејна позадина гледишта налази се и у мотивима којима је у пролеће 1916. одбио прилог Лује Војновића за планирани зборник о Далмацији и Јадранском питању.⁶¹ У априлу 1916. од Војновића је затражио прецизнија обавештења о динамици националних сукоба Италијана и Словена у Далмацији, у циљу припрема за предстојећу полемику с Атилиом Тамаром (Attilio Tamaro).⁶² На Војновића се поново вратио у мају 1918, када је Прецолинију (Prezzolini) сугерисао да је српски дипломата „националиста“, који Италији „одриче“ Истру, што није чинио у пролеће 1915.⁶³

Осим националиста, Салвемини је средином 1915. почео да напада Сониново спољну политику. Министра спољних послова оптуживао је у више наврата да не тежи поистовећивању италијанских ратних циљева с тежњама „аустрофилских“ Јужних Словена.⁶⁴ Салвемини је тврдио да се Сонино непромишљено и лицемерно у тзв. „Зеленој књизи“ одрекао Истре, Либурније, Далмације, Ријеке и Корчуланског архипелага.⁶⁵ Упозорио је да се приликом састављања уговора није водило рачуна о културним гаранцијама и националним слободама за Италијане који остају на „одсеченим“ територијама.⁶⁶

Салвемини је био чврст заговорник ревизије Лондонског уговора, који је означио као компромисни „покољ народа“.⁶⁷ За себе је говорио да је од марта 1915, заједно с Бисолатијем, био једини следбеник паролe *Delenda Austria*, коју до краја рата нису поштовали ни Сонино ни Орландо.⁶⁸ Тврдио је да је неукључивање Србије у преговоре који су довели до потписивања

Ријеке, и да источни део истарског полуострва Италији није неопходан. ANIMI, UZB, Sezione A (Tipologie documentarie 1854–1939), Serie 1 (Corrispondenza 1903–1939), Sottoserie “Corrispondenza in ordine alfabetico del corrispondente (1903–1935), Busta 4, Unità 67 “Voinovic Lujo”, lettera Voinovich a Zanotti Bianco, 19 agosto 1915, Roma, I.1.1.4.67.

⁶⁰ XXX, “L’ora della Dalmazia. Lettera di uno slavo a un amico italiano”, *L’Unità*, „Anno IV, N. 21 (14 maggio 1915), 681–682.

⁶¹ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 253–256.

⁶² Салвемини је од српског дипломате тражио прецизније информације о степену италијанско-словенских сукоба у Далмацији. HDA, HR–HDA–781–2–2–3–213, sf. 1916 (14 x), lettera Salvemini a Voinovich, Firenze, 16 aprile [1916]; A. Tamaro, “Confutazioni di alcuni errori del problema dalmatico”, *Rivista di Roma*, Anno XIX, N. 8–22, (25 aprile – 25 novembre 1915), 688–704.

⁶³ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 393.

⁶⁴ G. Salvemini, “‘Austria delenda’ o Austria servanda”, *L’Unità*, Anno VII, N. 36 (7 settembre 1918), 173; *Discorsi parlamentari di Sidney Sonnino*, Camera dei Deputati, Volume Terzo, Roma 1925, 569–581.

⁶⁵ Предлог је био да граница Италије и будуће Југославије буде на планинама око Ријеке (Ћићарија и Учка), и да Црес и Лошињ припадну Италији. C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 8–9.

⁶⁶ *Ibidem*, 283.

⁶⁷ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 279–281.

⁶⁸ Салвемини се реферисао на Сонинов говор у парламенту од 25. октобра 1917, и Орландов говор у парламенту од 3. октобра 1918, где је избегнуто да се у формално-правном погледу прогласи обавеза дезинтеграције Аустроугарске. *L’Unità di Gaetano Salvemini*, 1958, 553.

Лондонског уговора био својеврсни тежак дипломатски пораз.⁶⁹ Салвемини је нападао славофобни Сонинов „тајни” филоаустријски програм „увећане Србије” и „умањене Аустрије”, чија је окосница била идеја да Јужним Словенима никада не сме бити дозвољено народно уједињење, а Србији да „иде даље од Босне” и асимилије Црну Гору.⁷⁰ Упорност у „далматоманији” Сонинове струје у влади и парламенту, ојачана стварањем министарства без портфеља за ратну пропаганду, на челу с Виторијем Шалојом, додатно је обезвредила италијанске тежње (западна Истра, гаранције за Ријеку) пред Савезницима и бацила сумње на искрене намере Италије да након рата поведе процес мировних преговора са Србијом и југословенском страном.⁷¹ Уважио је ратне циљеве Србије као легитимне и заложује се да након завршетка рата Италија и проширена, поморска, јадранска српско-југословенска држава снажно сарађују.⁷² Објашњавао је да Сонино никада није предложио или заступао идеју директног споразума са српском владом, без посредника.⁷³ Осим тога, Сонино је, према речима Салвеминија, у пројекту од 16. фебруара изоставио Ријеку из италијанских захтева, у којој је живело 24.000 Италијана, што је био доказ да су њега и Саландру према Далмацији водили „стратешки разлози” а не идеја етничког уједињења свих прекојадранских Италијана.⁷⁴ Салвемини је указивао да националисти сматрају границу од Учке (од превоја Поклон на планини Сисол до Пломина, Punta Fianona) „срамотном”, јер не прати „природну” границу Италије до Боке которске; он је тврдио да се природна граница Италије налази на Раши и да је неприхватљиво империјалистичко ширење источно од те реке.⁷⁵

Примарни Салвеминијев идеолошки савезник у борби против националиста био је новинар Ђузепе Прецолини, чији је спис о Далмацији (1915)⁷⁶ оставио значајан траг у позитивном развоју италијанско-југословенских односа. Салвеминијеви ставови су преко Прецолинијевог брошура допрли и до кругова француске дипломатије, која се распитивала о дметима књиге у Италији.⁷⁷ Сонино је 1917. године захтевао да француска влада заустави дистрибуирање књиге која штети италијанско-француским односима и не-објективно приказује италијанске ратне циљеве.⁷⁸ Прецолини је подвукао да би исход освајања и колонизације Далмације довео до утврђивања српске војне морнарице у Котору и тешких компликација у дипломатским односима са Србијом, те да би неутрализација Јадрана била најпожељна опција за две стране. У случају немогућности одржања неутрализоване далматинске обале,

⁶⁹ G. Salvemini, “Sulla questione di Fiume”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 45–46 (6–13 ottobre 1919), 221–224.

⁷⁰ G. Salvemini, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, LII–LIV, Torino 1925, 192–193.

⁷¹ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 282–287.

⁷² G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 1963, 74, 78, 241–268, 342–350.

⁷³ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915*, 528.

⁷⁴ *Ibidem*, 534–535, 546–547.

⁷⁵ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, Prefazione, XI, 207–208.

⁷⁶ G. Prezzolini, *La Dalmazia*, 1915, 34; G. Prezzolini, “Non sono irredentista!”, *La Voce*, Anno VII, N. 2 (30 dicembre 1914), 123–128.

⁷⁷ *Documenti Diplomatici Italiani*, Quinta Serie 1914–1918, Volume VIII (16 maggio–31 agosto 1917), Roma 1980, Sonnino a Boselli, 19 luglio 1917, Doc. 684, 429–430.

⁷⁸ *Ibidem*.

Италија би војном инфраструктуром опремила Вис, Валону и Пулу.⁷⁹ Он је предложио да Далмација, у случају да постане провинција италијанске државе, добије свој парламент, законодавни систем, не-италијански језик покрајине и свој систем јавних финансија.⁸⁰

СУКОБ С АТИЛИОМ ТАМАРОМ И ОДБРАНА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОГРАМА (1915–1917)

Републиканци и демократски интервенционисти су оштро напали реторику и пропаганду тзв. Далматинског комитета (Associazione Nazionale Comitato Pro Dalmazia). Дипломатско-конзуларна служба Краљевине Србије била је од краја 1914. године добро обавештена о настанку и циљевима комитета.⁸¹ На мети њихове критике нашао се Атилио Тамаро (1884–1956), водећи „прекојадрански” иредентистички публициста. Они су Тамарове радикалне идеје одбацили, а његов напад на Јужне Словене, као и склоност расизму и империјализму, упоредили са аустријском политиком денационализације.⁸²

Сукоб историчара из Молфете и Тамара попримио је најшире размере. Салвемини је оптужио Тамара да шири расне теорије и заступа гледиште о српско-хрватској религиозном антагонизму, којим би Италија морала да се окористи, попут Аустрије.⁸³ Салвемини је довео у питање идеју да Италија доприноси разбијању јединства Србије и Црне Горе, коју су, поред Тамара, промовисали и депутат Колона ди Чезаро (Colonna di Cesaro) и историчар Оскар Ранди (Oscar Randi).⁸⁴ Доводећи у питање гледиште грофа Колоне ди

⁷⁹ G. Prezzolini, *La Dalmazia*, 62–63.

⁸⁰ *Ibidem*, 63–65.

⁸¹ О томе илустративно сведочи допис вицеконзула Краљевине Србије у Фиренци, који је у децембру 1914. обавестио српску владу о састанку који је Извршни одбор друштва одржао у граду, наглашавајући да је важно да се тадашњи министар спољних послова упозна са именима чланова друштва и садржајем састанка. Вицеконзул српског конзулата у Фиренци, Алфредо Рипарбелли, пренео је да републиканци „никада нису помишљали на делимичну или целовиту италијанизацију Далмације, већ на изричито припајање Трста и Трента”. Оснивачки конгрес *Pro Dalmazia* одржан је 9. маја 1915. у Риму. Државни Архив Србије [у даљем тексту ДАС], Министарство иностраних дела, Конзулат у Фиренци, К-Ф, Ф I p 5/1914 (Riparbelli, 13 dicembre 1914, Consulat Royal de Serbie en Florence); Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri [у даљем тексту ASDMAE], Archivio Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918, busta 70, fasc. Pro Comitato Dalmazia 1915, Ministero dell’Interno, Siglioni a San Giuliano, 8 marzo 1915, N. 9632; A. D’Alia, *La Dalmazia nella storia e nella politica: nella guerra e nella pace*, Roma 1928, 160–164.

⁸² L’Osservatore, “Per l’imperialismo o pel principio di nazionalità?”, *L’Iniziativa*, N. 129 (24 aprile 1915), 1; L. Monzali, “Tra irredentismo e fascismo. Attilio Tamaro storico e politico”, *Clio*, 33 (1997), 267–301; G. L. Manenti, “Geografia e politica nel razzismo antisloveno. Il caso dell’irredentismo italiano (secoli XIX–XX)”; T. Catalan (a cura di), *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, Viella, Roma 2015, 28–38.

⁸³ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 246–249; A. Tamaro, *L’Adriatico, Golfo d’Italia. L’Italianità di Trieste*, Milano 1915, 92–93.

⁸⁴ Колона ди Чезаро, утицајан политичар, сматрао је да Црна Гора треба да остане одвојена од Србије и навео да је Русија желела да ослободи аустријске заробљенике италијанске националности, али да се Србија противила проширењу ове погодности, јер „Далматинци не могу себе сматрати Италијанима”. Тамаро је писао, да је за Италију најпожељнији исход

Чезара, Салвемини је сматрао да би стварање независне хрватско-српске државе, одвојене од Србије, било погубно и вишедеценијски штетно по италијанске интересе – Италија би се, у случају победе србофилске или клерикално-правашке струје у тој земљи, нашла у сукобу с већинским покретом за уједињење са Србијом или отвореном мађарско-аустријском хегемонијом, предвођене Немачком. Салвеминију, међутим, већ у првим годинама рата није измакло да примети како су клерикалне и језуитске групе Хрватске и Словеније (на првом месту франковци и праваша) „одувек оклевалe да се уједине”, јер су сматрале да ће се у новом државном организму наћи у мањини, суочене са либералним Србима и Хрватима, и без подршке династије.⁸⁵ Према тврдњи Анта Трумбића, који је од јесени 1914. до пролећа 1915. године боравио у Риму, Италијани су желели да створе самосталну хрватско-словеначку државу, која би постала „војни протекторат Италије”, на челу с „поткраљем”, војводом Аброцом.⁸⁶

Крајем 1916. године, Салвемини је напао славофобни рад француског публицисте Жака Банвила (Jacques Bainville), с којим је Тамаро одржавао контакт током свог боравка у Паризу. Салвемини је тврдио да Банвил покушава да изазове „стање неповерења и подозривости према свакој пропаганди која тежи да Хрватску и Словенију одвоји од Аустроугарске”.⁸⁷ Оптужио је Банвила да заједно с кардиналом Пјетром Гаспаријем и Бернхардом фон Биловим, неумесно и аустрофилским методама шири пропаганду да се Хрватска и Словенија не одвоје од Аустрије и да су сви Југословени Монархије плаћеници Аустрије. У истом чланку оштрицу пера упира на Тамара због његовог залагања да се оснује савез Италије и Бугарске против Србије, али и Санминијателија који пише да ће пут ка независности Хрватске од Угарске и Аустрије бити „веома спор”.⁸⁸ Подршку Салвеминију у борби против Тамарових тврдњи да је Кавур Далмацију перцепирао као италијанску покрајину дао је сенатор и либерални политичар Франческо Руфини (Francesco Ruffini)⁸⁹, министар јавног образовања у Боселијевој влади.⁹⁰ Осим тога, критиковао

стварање две, а по могућству и три независне југословенске државе (Србије, „јужно од Неретве”, Хрватске, „негде око Кварнера” и Црне Горе). Тврдио је да „неће бити тешко претпоставити да ће анексију Далмације прижељкивати она држава [Србија или Хрватска] којој припадне Босна”. Ди Чезаро се преко агента Ђина Скарпе састао са српским послаником Љубом Михаиловићем и црногорским конзулом Поповићем 5. новембра 1914, како би расправио идеју поделе Далмације. *Atti Parlamentari* [у даљем тексту AP], Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Discussioni, 2ª Tornata del 14 aprile 1916, 10380–10383; A. Tamaro, *L'Adriatico, golfo d'Italia: l'italianità di Trieste*, Milano 1915, 121–122, 124; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 252; R. Raspagliesi, “Giovanni Colonna di Cesarò, diario della neutralità italiana”, *Rivista di Storia delle Idee* 3, 2 (2014), 23 [DOI: 10.4474/DPS/03/02/LSS145/13].

⁸⁵ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1918, 21, 26–27.

⁸⁶ F. Potočnjak, *Kobne smjernice naše politike spram Italije*, 1925, 34–35, 37; L. Chiala, *Pagine di storia contemporanea. La triplice e la duplice alleanza (1881–1897)*, Torino 1898, 20–24.

⁸⁷ G. Salvemini, *Dal patto di Londra alla Race di Roma*, 1925, 33–35; “Posta del ‘Unità’. Il signor Bainville”, *L'Unità*, Anno VI, N. 6, (9 febbraio 1917), 47.

⁸⁸ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 38–42.

⁸⁹ Руфини је у Сенату 2. марта 1918. подржао идеју свеобухватног италијанско-словенског споразума. AP, Senato del Regno, Legislatura XXIV, Discussioni, 1^a Tornata del 2 marzo 1918, 4175–4177.

⁹⁰ F. Ruffini, *L'insegnamento di Cavour*, Milano 1916, 97–98; F. Ruffini, “Italiani e slavi nel pensiero dei precursori”, *L'Unità*, Anno VII, N. 15 (13 aprile 1918), 74; G. Cervani, “Cavour e gli

је гледиште и „дрски” напад Колоне ди Чезара на лорда Кромера (Cromer), због одлуке британског политичара да као председник *Serbian Society*-а у Лондону стане у заштиту ратних циљева српске владе и југословенског програма.⁹¹ Салвемини је посебно критиковао Жозефа Каијуа, француског посланика, који је предлагао савез с Бугарском, и „спасавање Аустрије” ради добијања италијанских провинција против Србије.⁹² Осим сенатора Колоне ди Чезара, председника друштва *Comitato Pro Dalmazia*, Салвемини је критиковао гледишта Доната Санминијателија (Donato Sanminiatielli) изнета у брошури *Question de l'Adriatique* (1916) због става да је потребно задржати умањену Аустроугарску и Хрватску одвојену од Србије.⁹³

Националисти су тврдили да након „егзодуса Италијана из Далмације и Истре” и „константне кроатизације” плебисците није било могуће организовати на легитиман и веродостојан начин.⁹⁴ Током вишемесечног боравка у Паризу (1916–1917), суочен с чињеницом да је пропаганда за италијанске територије била на слабом и једва видљивом нивоу, Тамаро се сусрео с разним личностима и интелектуалцима, којима је преносио гледишта да је Далмација италијанска земља и да је неопходно сузбити „непостојећи” југословенски покрет.⁹⁵ Он се активно укључио у прикупљање информација о деловању југословенске пропаганде и слао извештаје о српско-хрватским споровима у Југословенском одбору, српској војсци на Крфу и практичној немогућности да се због Пашићевог начина владавине конституише југословенска држава.⁹⁶ Тамаро је оспоравао морални кредибилитет и стручност молфетанског историчара да говори и пише о неослобођеним италијанским земљама, „које лично не познаје и које није обишао”.⁹⁷ Салвемини је указивао да се антисловенска пропаганда националиста заснива на тврдњама да су Хрвати и Словенци

slavi in un articolo poco noto di Francesco Ruffini”, *Atti. Centro di ricerche storiche Rovigno*, Vol. XIV (1984), 251–277; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione Adriatica*, 1919, 116–117.

⁹¹ G. S., „Il duca di Cesarò”, *L'Unità*, Anno VII, N. 15 (13 aprile 1918), 84; „La propaganda jugoslava e l'Italia. Una lettera dell'Associazione Pro Dalmazia”, *Tribuna*, Anno XXXII, Num. 306 (1 novembre 1916), 2; G. S., „Fare e disfare”, *L'Unità*, Anno VII, N. 30 (27 luglio 1918), 151.

⁹² G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 149.

⁹³ Italicus Senator, *La question de l'Adriatique*, Roma 1916, 25, 52–56. G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 308–310; G. S., „Il segreto dei fatti palesi”, *L'Unità*, Anno VI, N. 34 (23 agosto 1917), 238.

⁹⁴ „Una risposta serba all'on. Torre sui rapporti italo-jugoslavi”, *L'Idea Nazionale*, Anno VI, N. 175 (25 giugno 1916), 3; „La Dalmazia italiana”, *La Tribuna*, N. 277 (5 ottobre 1916), 3.

⁹⁵ A. Tamaro, „Ricordi e appunti di una missione infelice”, *Rivista Dalmatica* (novembre 1955), Anno XVII, Fasc. I, 19–31; Ibid, *Rivista Dalmatica* (febbraio 1956), Anno XXVII, Fasc. II, 3–18; *Attilio Tamaro. Il diario di un italiano (1911–1949)*, a cura di G. Scipione Rossi, Soveria Mannelli 2021, 219–224.

⁹⁶ Овде се мисли на извештај који је информативна служба удружења *Comitato centrale di propaganda per l'Adriatico italiano* (Централни комитет пропаганде за италијански Јадран) упутила Сонину 16. јануара 1917. године. У извештају се наводи да је Тамаро запазио како Хрвати у Паризу желе да се одвоје од Срба и образују независну државу, по цену довођења на власт италијанског принца из династије Савоја: „Међу струјама које све чешће фаворизују разлаз, поменута ми је једна врло занимљива, о којој би ипак морало да се извештава с резервом. Група Хрвата помишља на конституисање независног хрватског Краљевства, са регентством италијанског принца из куће Савоја”. *Carte Sonnino* [у даљем раду CS], bobina microfilm 49, f. Bissolati 1916–1918, Comitato centrale di propaganda per l'Adriatico italiano, „Dissensi intorno fra Serbi e Jugoslavi”, 16 gennaio 1917. Nota informativa N. 16.

⁹⁷ A. Tamaro, „La questione dell'Adriatico”, *Rassegna Italiana. Politica, Letteraria Artistica* (15 maggio 1918), Anno I, Fasc. I, 45.

непомирљиви противници Срба и да је због различитих политичких идентитета њихово уједињење, које је охрабривала Француска, из темеља неизводљиво.⁹⁸ Прецолини је, пратећи савете Салвеминија, Тамара оптужио за аустројски реакционизам, хипокризију и призивање рата с Јужним Словенима.⁹⁹

Други Салвеминијев противник, Алесандро Дудан (Alessandro Dudan), на трагу размишљања грофа Санминијателија и иредентисте Колоне де Чезара, описао је активност Југословенског одбора као аустроугарску пропаганду за стварање раздора између Француске и Италије.¹⁰⁰ Документ садржи комбинацију Дуданових ранијих антихрватских гледишта и категоричког порицања „југословенске нације” као аустроугарске „измишљотине”. Његову акцију у Паризу логистички је подржавала Боселијева влада.¹⁰¹

Салвемини је тврдио да националисти, попут Алесандра Дудана, отворено „лажу” и мистификују број Италијана на источнојадранској обали и да демографске податке о далматинским Италијанима повећавају три и више пута.¹⁰² Према његовим увидима, они користе „бесмислене” тврдње којима поткрепљују тезу да је број Италијана у Либурнији, Истри, Трсту, Далмацији и Ријечи неупоредиво већи од припадника словеначког, хрватског и српског народа.¹⁰³ Будући да су искривљавали Мацинијеве изјаве и гледишта, али и ставове Кавура, Гверација, Виларија и других, у чему није изостао ни напад на политичаре блиске Југословенском одбору¹⁰⁴, Салвемини је упутио

⁹⁸ “Per i diritti dell’Italia nell’Adriatico”, *L’Idea Nazionale*, Anno VI, Num. 248 (6 settembre 1916), 4; A. Hodnig, “Incoerenze”, *L’Idea Nazionale*, Num. 274 (2 ottobre 1916), 1; A. Tamaro, “Ricordi e appunti di una missione infelice”, *Rivista Dalmatica*, Anno XXVII, Fasc. I, (novembre 1955), 29–30; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 295–298, 317–321; *Attilio Tamaro. Il diario di un italiano (1911–1949)*, 220.

⁹⁹ Прецолинијева рецензија у: R. A. Gizzi, “Consigli da libraio”, *La Voce. Edizione politica* Anno VII, Num. I (7 maggio 1915), 50–54; B.: G. S., “I nervi a posto!”, *L’Unità*, Anno VI, N. 44 (1 novembre 1917), 289–290; M. Novarino, “Imperialismo liberomuratorio? L’impatto della ‘questione dalmata’ sulla massoneria italiana (1914–1919)”, *REHMLAC+*, Vol. 10, N. 1, (mayo-novembre 2018), 182–212; *La Dalmazia: sua italianità, suo valore per la libertà d’Italia nell’Adriatico*, scritti di G. Dainelli, T. de Bacci Venuti e altri, Genova 1915, 5–193; G. Bandelli, Carlo Maranelli e Gaetano Salvemini contro Attilio Tamaro. Il ricorso all’Antico nella ‘Questione dell’Adriatico’ 1914–1919, a cura di *Attilio Tamaro e Fabio Cusin nella storiografia triestina*. Atti del Convegno in ricordo di Arduino Agnelli, Trieste, 15–16 ottobre 2005, Trieste 2007, 93–116.

¹⁰⁰ Archivio Storico Dante Alighieri [у даљем тексту ASDA], A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, A. Dudan, “Yougoslavisme”, 42–52.

¹⁰¹ ASDA, A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, A. Dudan, “Yougoslavisme”, 39–53.

¹⁰² У борби против пропаганде националиста, Салвеминију је помагао Прецолини. Прецолини је оспорио Дуданове наводе да у Далмацији живи најмање 60.000 Италијана. Према аустројском попису из 1910. године, Далмација је имала 645.666 становника; Срби и Хрвати чинили су 94,56% становништва по говорном језику (610.571 говорник српског или хрватског језика), Италијани 17.989 или 2,79% становништва, а говорници немачког језика 3.082 или 0,48% становништва покрајине. Салвемини је изнео опаску да је број од 30.000 Италијана с правом гласа у Далмацији Тмаро некритички преузео из публикације *Dalmazia: Italia ed unità jugoslava (1797–1917). Un contributo alla futura pace europea*, Genève–Lyon 1917, 336–337.

¹⁰³ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 102–103, 108–114, 136–144.

¹⁰⁴ Салвеминијева полемика са словеначким политичарем Богумилом Вошњаком о Мацинију: C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 78; B. Vosniak, *Les Slaves du sud et l’Autriche-Hongrie; un rempart contre l’Allemagne, les Sloènes*, Paris 1918, 149.

позив за градњу широке јадранско-подунавске железничке мреже између „Југославије, Италије и независне Бохемије”.¹⁰⁵

ДИСКУСИЈЕ СА СРБИМА И СЛУЧАЈ ФРАНА СУПИЛА (1916–1917)

Салвеминијев циљ био је да на непосредан и отворен начин српској и југословенској јавности укаже на чињеницу да међу италијанском елитом постоји конзистентна струја умерених, „пројугословенских” кругова и да већински део штампе није задојен анимозитетом према ривендикацијама Срба, Хрвата и Словенаца. Због тога је започео преписку с Лазаром Марковићем, уредником женеовског листа *La Serbie*.¹⁰⁶ Професор је покушао да скрене пажњу Марковићу да је неопходно да се искључе максималистичка гледишта с обе стране и унапред дефинише помирљив опсег аспирација.¹⁰⁷ Салвемини је у писму Марковићу 24. септембра 1916. скренуо пажњу да „националистички екстремни империјализам” у Италији наилази на своје противнике, посебно у миланском листу *Secolo*, и да Бисолати подржава умерена гледишта, за разлику од Југословена, који у својим гласилима не осуђују аспирације према Трсту, Горици, Пули и Удинама, при чему је замолио Марковића да подржи прати италијанску штампу.¹⁰⁸ Салвемини је ценио изјаве амбасадора Ристића и самог Пашића које су се односиле на потребу очувања италијанске поморске супрематије на Јадранском мору.¹⁰⁹ Крајем 1916. изнео је предлог да Италија, поред Србије, истовремено обезбеди и савезништво Румуније, како би повремено могла да врши притисак на Србију, када она постане прејак експонент политике Русије на Балкану.¹¹⁰ Свом сараднику, Умберту Занотију-Бјанку, писао је априла 1916. да је непотребно доносити преурађене закључке о југословенском национализму који тежи Истри и Трсту.¹¹¹

¹⁰⁵ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 61–63.

¹⁰⁶ *Serbia and Europe 1914–1920*, edited by L. Markovitch, New York – London 1921, 258–260.

¹⁰⁷ M. Alberti, *L'Irredentismo senza romanticismi*, Trieste 1936, 144.

¹⁰⁸ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 15–17; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 270–272.

¹⁰⁹ Ристићеве изјаве дате у *Новое Время* (16. маја 1916), *Тајмсу* (3. априла 1916) и часопису *Nuova Antologia* (1. августа 1916). Италијанском новинару Еуђенију ди Лупију 15. јула 1916. године Ристић је саопштио да је примарни, заједнички циљ Италије и Србије отклањање германског присуства на Балкану и Јадранском мору и да разграничење „од пет стотина километара, мање или више, на граници у Трсту, Задру, Сплиту, Котору или Драчу” неће представљати проблем ни за једну страну. Члан Одбора Франо Потоцњак тврдио је да је Италија уживала огромну популарност у Србији и да се није противила билатералном решењу Јадранског питања и поделе територија Двојне монархије са Србијом. Хинко Хинковић је директно оптужио Пашића, али и италијанску владу, да су настојали да реше јадрански проблем и југословенско уједињење из угла „велике Србије и Италије, уз што мање консултовање и учешће Југословенског одбора”. G. S., “Per l’assetto adriatico”, *L’Unità*, Anno VI, N. 31 (2 agosto 1917), 226; E. de Lupi, “Gli interessi d’Italia e l’avvenire del popolo serbo”, *Nuova Antologia di lettere, scienze ed arti* (luglio–agosto 1916), Sesta Serie, Vol. CLXXXIV, 341–343; F. Potočnjak, *н. г.*, 8–9; H. Hinković, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927, 154–155.

¹¹⁰ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 25.

¹¹¹ U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906–1918*, a cura di V. Carinci, Roma 1987, 497; A. Frangioni, *н. г.*, 119–120; G. D’Acandia, “Il nazionalismo jugoslavo”, *La Nuova Rassegna*, I, N. 1 (16 aprile 1916).

Упркос томе што је одбио да пише за часопис *The New Europe*, Салвемини је инсистирао да се у листу *Unità* објави чланак социјалреформисте Ђанара Мондаинија (Gennaro Mondaini) из *Azione Socialista* о потреби италијанско-словенске сарадње.¹¹² Салвеминијев лист подржао је одлуку социјалреформиста о томе да се узму у обзир ставови Пашића и посланика Ристића¹¹³, о неупитности италијанске хегемоније на Јадрану, али и неопходности стварања југословенске државе.¹¹⁴

Почетком 1917. године српска дипломатија одлучила је да обрати већу пажњу на Салвеминијев рад. Посланик Ристић изнео је марта те године предлог да листу новчано помогне српска влада, али не кроз непосредно финансирање, већ кроз анонимну претплату на више бројева.¹¹⁵

Салвемини је оповргавао наводе националиста да је Југословенски одбор проаустријска политичка организација, у којој делују антииталијански, клерикално настројени хрватски политичари.¹¹⁶ У мају 1917. историчар је стао у одбрану рада Франа Супила. Полемику је започео новинар Ђан Франческо Гвераци (Francesco Guerrazzi) у листу *Fronte Interno* тврдњама да је недопустиво да апулијски историчар брани Супила, који је „плаћени аустријски агент”, „италијанофоб”, „ватрени присталица Хрватске под окриљем хабзбуршке династије”, те да је Супилова улога у италијанско-словенским везама компромитована током рада у листу *Црвена Хрвајска* и током Фридјунговог процеса 1909. године.¹¹⁷

Салвемини је у пролеће 1917. преко Ђине Ломброзо Фереро (Gina Lombroso-Ferrero) ступио у контакт с Франом Супилом¹¹⁸, у намери да сазна конкретније планове југословенског програма. У опширном писму које је Супило послао Салвеминију 2. маја 1917, хрватски политичар се професору захвалио на доследној одбрани његове личности од аустријских, угарских, италијанских и хрватско-правашких клевета о наводној шпијунажи коју врши у корист аустријске обавештајне службе, Италије или Србије.¹¹⁹ Супило је италијанском професору сугерисао да је компромис изводљив.¹²⁰

¹¹² G. Mondaini, "Adriatic Imperialism", *The New Europe*, Vol. I, N. 2 (26 ottobre 1916), 45–51; G. Marini, *Le rivendicazioni italiane nella grande guerra di liberazione*, Milano 1918, 60–61, 75–120.

¹¹³ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, Књ. 2, Београд 1985, 145–148; В. Ј. Вучковић, „Из односа Србије и Југословенског одбора. Питање о уласку представника одбора у српску владу”, *Историјски часопис* (1961–1962), Књ. XII–XIII, Београд 1963, 370.

¹¹⁴ Салвеминијев чланак "Il problema serbo-croato" објављен 3. маја 1917. G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 73–75.

¹¹⁵ Ристић је ово мишљење образлагао чињеницом да је уредништво листа *Unità* 1915. године одбило понуду да у свом раду буде новчано потпомогнуто од српске владе. ДАС, МИД ПО, микрофилм 524, VIII/236 (Ф–VIII, Дос II, 1917, Пт/6, Ристић – Пашићу, 24. марта 1917, Пов. бр. 1459).

¹¹⁶ G. Salvemini, "Il valore di certe smentite", *L'Unità*, Anno VI, N. 6 (9 febbraio 1917), 42–43; B. Pellegrini, *Verso la guerra? Il dissidio tra l'Italia e l'Austria*, Roma 1906, 189–221.

¹¹⁷ G. Salvemini, "Molto fronte, niente cervello", *L'Unità*, Anno VI, N. 20 (17 maggio 1917), 155–156; G. S., "Molto fronte, poco cervello", *L'Unità*, Anno VI, N. 17 (26 aprile 1917), 132; "Molto fronte, niente cervello", *L'Unità*, Anno VI, N. 19 (10 maggio 1917), 150–152; L. Valiani, *н. Д.*, 156.

¹¹⁸ Д. Шепић, *Писма и меморандуми Франа Супила 1914–1917*, Београд 1967, 170–172; L. Valiani, *н. Д.*, 152–153.

¹¹⁹ Д. Шепић, *Писма и меморандуми*, 185–188.

¹²⁰ D. Šepić, *Supilo diplomat*, Zagreb 1961, 229–233; D. Šepić, „Jadranska dilema talijanske politike 1917. godine”, *Pomorski zbornik*, knj. 7, Zadar 1969, 629–630.

Идеолошки саборац и сарадник Салвеминија у листу био је економист Антонио де Вити ди Марко (Antonio de Viti di Marco). Посланик Србије у Риму, Михаило Ристић, позитивним је оценио Ди Марково јавно иступање у корист националног ослобођења Јужних Словена и његов рад на сузбијању пропаганде „шовиниста”; крајем јуна 1917, услед кризе Боселијеве владе, сугерисао је српској влади на Крфу на његов парламентарни ангажман у том погледу.¹²¹ Ристић је с великим занимањем пратио Салвеминијев рад и обавештавао Пашића о информацијама које му је историчар достављао у вези гледишта италијанских депутата према Јадранском питању.¹²²

Салвемини није одушевљено дочекао Пашићеве изјаве о садржају Крфске декларације, али је критику поново пребацио на тврдокорно италијанско одбијање ревизије Лондонског уговора и штампу која је одобравала таква гледишта.¹²³ Умеренији националисти, блиски Бергаминију и Сонину, наставили су да тврде како Италија негује симпатије према стварању велике Србије, условно и велике Хрватске, и да Италија није ставила вето на српско-хрватско уједињење, већ Русија, те да због непријатељства Хрвата и Словенаца према Италијанима југословенски програм не може да прихвати.¹²⁴ У писму Пјетру Силви од 21. августа 1917. историчар износи мишљење да је примарни легитимни саговорник у преговорима Србија и упозорава да се не противи привременом италијанском војном запоседању Задарског округа и Шибеника, под условом да поменути подухват добије подршку савезника, како би се од Србије лакше издејствовале важније правне гаранције и концесије, у случају потешкоћа у дијалогу.¹²⁵ Римски лист *Трибуна* апеловао је да Србија одустане од „империјалистичког програма југословенског уједињења” уз помоћ Италије, којој, као и Русији, не одговара да „католички елемент два словенска народа однесе превагу у новој држави” над „херојским и измореним народом краља Петра”.¹²⁶

¹²¹ Ристић доноси упечатљиву забелешку о парламентарној седници, на којој је овај посланик, због својих пројугословенских гледишта, био спречен да говори: „Веома карактеристичан акт, који је запажен у широкој јавности, да је народном посланику Девити Ди Марко било немогуће учинити своју изјаву поводом предложене резолуције. Кад је почео говорити дигла се у Скупштини на галерији и по ложама ужасна вика против тога интелегентног и убеђеног пријатеља Јужних Словена и у талијанску потребу за пријатељством са Јужним Словенима. Чуо се узвик: 'Доле Југословени! Доле хрватски пси' и тако спречен сваки говор”. ДАС, МИД ПО, микрофилм 515, II/472 (Ф–II, 1917, Дос V, 3 Ит/а, Ит/б, Ристић – Пашићу, 18. VI 1917, Пов. бр. 2450).

¹²² Ристић је новембра 1916. доставио Пашићу поверљив препис Салвеминијеве промеморије, у којој је дат кратак осврт на рад италијанског парламента. ДАС, МИД ПО, микрофилм 497, IX / 853 (4. новембра 1916, Ристић – Пашићу, Пов. бр. 10783); Салвеминијев мемоар: IX / 855–857.

¹²³ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 322–323; “Pasic e gli interessi d'Italia”, *Corriere della Sera*, Anno. 42, N. 232, 1; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 377.

¹²⁴ V. Vettori, “L'evoluzione amichevole del movimento jugoslavo”, *Il Giornale d'Italia*, Anno XVII, N. 223 (14 agosto 1917), 1.

¹²⁵ Салвемини понавља да би Италија, ради војне безбедности, требала да добије, поред Цреса и Лошиња, и острва Вис, Шолту, Корнат и Дуги оток. G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 323–324.

¹²⁶ “Note del giorno. Trumbic si annette Pasic”, *La Tribuna*, Anno XXXV, N. 215 (5 agosto 1917), 1; G. Salvemini, “Il segreto dei fatti palesi”, *L'Unità*, Anno VI, N. 33 (16 agosto 1917), 234–235.

У разговору који је 4. августа 1917. водио са Станојем Михајловићем, секретаром српског посланства у Риму, Салвемини је српском дипломатском службенику рекао да се интересује за српско-црногорске односе и да има намеру да промовише уједињење две српске државе и оповргне писање клерикалног листа *Corriere d'Italia*, чији су чланци били усмерени против уједињења Црне Горе са Србијом.¹²⁷ Затражио је и списак хрватских и словеначких посланика који су били затворени од аустроугарских власти, како би одговорио на нападе у италијанској штампи да су они били аустрофили.¹²⁸ У писму Албертинију од 6. августа 1917. писао је да су „ватрени поборници италијанства” били одушевљени „поразом Србије у лето 1915. године”. Додао је да није било прихvatљиво све хрватске и словеначке заробљенике сврставати у аустрофили.¹²⁹

У јесен 1917. Салвемини је Србију препоручивао као равноправан дипломатски субјект у територијалним питањима везаним за Далмацију и писао да је неопходно да се тамошњим Италијанима међународним уговорима осигура право на школе и језик у администрацији.¹³⁰ У децембру 1917. Салвемини је критиковао необјективно извештавање агенције „Стефани”, која није пренела вест о мисији агента Штефанека у Женеви и понуду сепаратног мира грофа Чернина Србији, о чему је европску штампу известио Лазар Марковић.¹³¹ Крајем те године краткотрајно је полемисао и са Јованом Томићем о историји начина избора посланика за Далматински сабор и аустријски парламент и веродостојном броју бирача аутономистичких кандидата за те институције.¹³²

Један од најистакнутијих предводника италијанског националног покрета у Далмацији, адвокат Роберто Гиљановић (Roberto Ghiglianovich, 1863–1930)¹³³ из Задра, износио је мишљење да је током трајања Версајске мировне конференције Салвемини „жешће него раније негодовао против става да је Далмација италијанска територија”.¹³⁴ Гиљановић је априла 1917. протествовао код министра за пропаганду Виторија Шалоје (Vittorio Scialoja) због могућности објављивања Салвеминијеве књиге о Далмацији, апелујући да се

¹²⁷ Јовановић је одговорио да ће Пашић проћи кроз Рим и да ће имати прилике да о самом разговору сазна више детаља. ДАС, МИД ПО, микрофилм 515, II/660–661 (Ф–II, 1917, Дос VII, Ит/в, Михајловић – Ристићу, Ристић – Јовановићу, 24. VII / 28. VII 1917, Бр. 742, Пов. бр. 2836).

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. La Grande Guerra*, II, a cura di Ottavio Barié, Milano 1968, 739–741.

¹³⁰ G. Salvemini, “Sulla questione di Fiume”, *Anno VIII*, N. 45–46 (6–13 ottobre 1919), 221.

¹³¹ G. S., “Manovre tedesche”, *L'Unità*, Anno VI, N. 52 (27 dicembre 1917), 331.

¹³² О Јовану Томићу и раду Марковићевог листа у Женеви, в.: Љ. Трговчевић, „Делатност Јована Томића у Првом светском рату”, *Историјски часопис*, Књ. XLVII (2000), 201–211; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 89.

¹³³ О Р. Гиљановићу в.: R. Tolomeo, “Da regione autonoma a terra irredenta. La Dalmazia di Roberto Ghiglianovich”, *Gli italiani dell'Austria-Ungheria e la Grande guerra – Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Vol. 37 (2015), 121–160; O. Randi, “Il senatore Roberto Ghiglianovich. Profilo aneddotico” *Rivista dalmatica*, XII (1930), 1, 3–27; L. Monzali, “La Dalmazia e la questione jugoslava negli scritti di Roberto Ghiglianovich durante la prima guerra mondiale”, *Clio* (1998), n. 3, 429–441.

¹³⁴ R. Ghiglianovich, “Le cause della disfatta diplomatica dell'Italia”, *La Rivista Dalmatica* Anno XII, Fasc. IV (dicembre 1931–X), 15–16, 27–28.

обала од Задра до ушћа Неретве не призна Србији.¹³⁵ Задранин је процес уједињења Јужних Словена називао „апсурдом” и „историјском неспособношћу”.¹³⁶ Према Гиљановићу, решење је почивало у стварању самосталне хрватско-словеначке државе (Крањске, Штајерске, Корушке, северозападни део Босне, Хрватске и Славоније) и проширене Србије (највећи део Босне и Херцеговине, Банат, Македонија, уз Црну Гору, уколико покаже жељу да се уједини), преко којих ће Италија имати сигурнији привредни пут за своју трговину на Балкану.¹³⁷ У промеморији *Dalmazia e Jugoslavia* достављеној Сонину 1917. године, задарски политичар је критиковао Сониново одбијање да укључи Србију у преговоре о подели Јадрана.¹³⁸ У другом меморијалу, који је послао Салвеминију 28. јула 1917, Гиљановић је представио нацрт две одвојене, независне југословенске државе.¹³⁹ Салвемини је охрабривао директно споразумевање Пашића и Сонинова. Гиљановић и задарски градоначелник Луиђи Цилиото (Luigi Ziliotto) сматрали су, међутим, да је Лондонски уговор недовољна полазна основа за остварење италијанских интереса.¹⁴⁰

Салвемини је тријалистички аустрославистички концепт преуређења Монархије и план стварања независне хрватско-словеначке државе означио као опасан по италијанске интересе на Јадрану и отворено пледирао да се Хрватска и Словенија, с Далмацијом, уједине са Србијом у једну независну државу.¹⁴¹

Салвемини је дао велики значај изјави Иве Франка дату пред Сабором септембра 1917. да је постојао план убиства Медаковића, Будисављевића и других српских чланова Српско-хрватске коалиције, пет дана пред слање ултиматума Србији јула 1914.¹⁴² Објашњавао је да би између одвојене православно-српске Србије и клерикалне Хрватске, германске државе лако сејале интриге и мржњу и да је интерес Италије да подупре нову југословенску државу под православном династијом.¹⁴³ Уреднику листа *New Europe* Роберту Ситону-Вотсону почетком 1917. године појаснио је да је неопходно да италијанско-југословенски компромис обухвати истовремено одрицање Италијана и Југословена од екстремних позиција.¹⁴⁴

¹³⁵ O. Randi, “L’opera politica del senatore Roberto Ghiglianovich”, *La Rivista Dalmatica*, Anno XVI, Fasc. IV (dicembre 1935 – XIV), 48–49.

¹³⁶ Archivio Centrale dello Stato [у даљем тексту ACS], Carte Sonnino, busta 1, fasc. 3 *Dalmazia-Corrispondenza* (1915–1918), R. Ghiglianovich, “Jugoslavia e Dalmazia”, n. 16, 45–46.

¹³⁷ *Ibidem*, 52–55.

¹³⁸ Према Гиљановићу, укључивањем Пашића у преговоре, избегле би се потоње невоље око Ријеке, Сплита и коначног утврђивања границе између словенских и италијанских интереса. Гиљановић је погрешно веровао да је Сазонов обавештавао Пашића о детаљима преговора сила Антанте са Италијом. R. Ghiglianovich, “Le cause della disfatta diplomatica dell’Italia”, *La Rivista Dalmatica*, Fasc. IV, Anno XII, (dicembre 1931), 16–20, 29.

¹³⁹ L. Monzali, *La Dalmazia e la questione jugoslava nei scritti di Roberto Ghiglianovich*, 432–433.

¹⁴⁰ CS, bobina microfilm 49, f. Dalmazia-Istria progetti, Cartella X “Dalmazia”, pro-memoria Roberto Ghiglianovich, Alessandro Dudan, Enrico Pezzoli e altri a Sidney Sonnino, 12 gennaio 1918, s. n.

¹⁴¹ G. Salvemini, “Il segreto dei fatti palesi”, *L’Unità*, Anno VI, N. 32 (9 agosto 1917), 231.

¹⁴² “Croazia...austriacante”, *L’Unità*, Anno VI, N. 39 (27 settembre 1917), 262.

¹⁴³ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1918, 19–21.

¹⁴⁴ Салвемини је приговорио због држања Марковићевог листа *Serbie* и *Југословенској билтена* (*Bulletin Yougo-Slave*) у погледу Истре и Трста. R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941*. Tom I. 1906–1918, Zagreb–London 1976, 289–291.

Поред Тамара, запажени критичар Салвеминијевих гледишта био је и Бенито Мусолини (Benito Mussolini).¹⁴⁵ Осим тога, Салвемини је оспоравао рад масонерије и њене погледе упрте према Далмацији.¹⁴⁶ Он је критиковао њихове тврдње да је Хрватима у већем интересу да остану у политичком савезу с Бечом, него са Србијом.¹⁴⁷ Држао се резервисано према закључцима и предлозима закључака Конгреса слободних зидара савезничких земаља, одржаном у Паризу од 28. до 30. јуна 1917. Представници Врховног већа слободних зидара Србије, Душан Милићевић и Васа Јовановић, бранили су права Јужних Словена на Истру и Далмацију.¹⁴⁸

КОНГРЕС ПОТЛАЧЕНИХ НАРОДА (АПРИЛ 1918) И ПРИВРЕМЕНИ ТРИЈУМФ

Салвеминијеви предлози добијали су на важности крајем 1917. и почетком 1918. године. У стану енглеског дописника *Morning post*-а Вилијама Милера у Риму одржавани су разговори између Трумбића и Бисолатија; по Мештровићевом сведочењу, Торе је у Лондону признао да Далмација није италијанска, док је Бисолати вршио притисак да се споразум постигне пре мировне конференције, како би се отклониле све непријатности.¹⁴⁹

Опредељивање Луиђија Албертинија (Luigi Albertini), уредника листа *Corriere della Sera*, за компромисно решење италијанско-словенског спора и дефинитивно рушење Аустроугарске, као и упућивање италијанских дипломата Боргезеа и Патерна на преговоре с члановима Југословенског одбора у Швајцарску,¹⁵⁰ подигло је углед Салвеминијевог листа и оснажило пропаганду његових сарадника.¹⁵¹ Након састанка Трумбића и Орланда (26. јануара 1918), Пашић је преко посланика Србије у Риму, Војислава Антонијевића, покушао да се директно договори са Сонином у вези будућег статуса Далмације, што су Италијани пријатно дочекали – „да се две стране споразумеју без посредника”.¹⁵² Убрзо је уследио споразум Торе–Трумбић у Лондону, недуго након што је италијански амбасадор у Лондону Гуљелмо Имперјали (Guglielmo Imperiali) 11. јануара 1918. године саветовао хитно

¹⁴⁵ R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883–1920*, Torino 1965, 401–402; G. Salvemini, *Scritti sul fascismo*, Vol. I, a cura di R. Vivarelli, Milano 1961, 396.

¹⁴⁶ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 136–137; “Discorso. Appendice”, *La Rivista Dalmatica*, Fasc. I–II, Anno XIII, (marzo–giugno 1932), 113; L. Monzali, *Italiani di Dalmazia: dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze 2004, 176–177.

¹⁴⁷ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 78–79.

¹⁴⁸ M. Cuzzi, “La nuova Europa dei fratelli: il congresso massonico di Parigi (28–30 giugno 1917)”, *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea*. Anno XLVI, N. 1 (Giugno 2018), Trieste, 9–22; D. Janković, *н. г.*, 212–214.

¹⁴⁹ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 92–95.

¹⁵⁰ L. Tosi, “Giuseppe Antonio Borgese e la prima guerra mondiale”, *Storia contemporanea*, IV (maggio 1973), 263–299; D. Šepić, „Jadranska dilema talijanske politike 1917. godine”, 632–639.

¹⁵¹ “Delenda Austria”, *Corriere della Sera*, Anno 42, N. 151 (31 maggio 1917), 1–2; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 318.

¹⁵² S. Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, a cura di P. Pastorelli, Roma–Bari 1975, 383; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918)*, Tom I, prir. D. Janković i B. Krizman, Beograd 1964, 70.

„споразумевање са Србима и Југословенима”.¹⁵³ Споразум су снажно охрабривали Викхам Стид (Wickham Steed), лорд Нортклиф (Northcliffe) и Роберт Ситон-Вотсон (Robert Seton-Watson).¹⁵⁴

Италијански историчар узео је учешћа у Конгресу представника потлачених народа Аустроугарске, који се одржао у Риму од 8. до 10. априла.¹⁵⁵ Професор се жалио да му националисти својим непопустљивим ставовима оспоравају право на учешће и отежавају морално-политичку позицију пред разговоре са српском делегацијом и Југословенским одбором, а критиковао је и наступ либералног дела италијанске елите.¹⁵⁶ Истакао је да Италијанско-словенски комитет чији је био члан, наилази на подршку Срба, Енглеза (на првом месту Викхама Стида и Ситон-Вотсона) и Чеха, за разлику од Трумбића и Колоне ди Чезара, председника друштва *Pro Dalmazia*.¹⁵⁷ Историчар није био задовољан целовитим садржајем разговора Торе–Трумбић, јер је било неопходно појаснити прецизне услове разграничења.¹⁵⁸

Салвемини се састао с Трумбићем 7. априла 1918. Трумбић је Салвеминију изнео план по којем би обала од Дуина (Девин) до Бара припала „Славији”, уз пристанак да се Трст уступи Италији, али да по питању Горице, Пуле и Истре југословенска страна не може да попусти. Салвемини је извео закључак да „међу Словенима не постоји савршена усаглашеност око Истре, као у случају Далмације”.¹⁵⁹ Следећег дана, Салвемини се срео и са Марковићем, који му је пренео да *Serbie* неће оспоравати италијанска права на Истру.¹⁶⁰

Конгрес је организован у палати Кампидољо у Риму.¹⁶¹ На састанку 7. априла у кући Де Вити де Марка, Салвемини је ургирао да се на бази начелног, али недовршеног договора Тореа и Трумбића постигне што детаљнији споразум италијанских и југословенских представника о разграничењу, уз укључивање и посланика Србије.¹⁶² На новом састанку, 10. априла, Салвемини није успео да убеди Трумбића у идеју препуштања дела словеначког народа Италији; председник Југословенског одбора поновио је да би одбор изгубио кредибилитет међу Словенцима и навео да Италија мора да одустане

¹⁵³ “Le trattative italo-jugoslave. Un punto debole”, *Il Giornale d'Italia*, Anno XVIII, N. 74 (15 marzo 1918), 1; A. Tamborra, *н. г.*, 94.

¹⁵⁴ L. Valiani, *The end of Austria-Hungary*, 235–240; H. Wickham Steed, *Through Thirty Years 1892–1922. A Personal Narrative*, Vol. II, London 1924, 179–185.

¹⁵⁵ D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, 296–305.

¹⁵⁶ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 368–369.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 372–373.

¹⁵⁸ E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia*, 119–120.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 120–127.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 125.

¹⁶¹ G. Amendola, *Il patto di Roma e la 'polemica'*, a cura di Giovanni Amendola, Giuseppe Antonio Borgese, Ugo Ojetti e Andrea Torre, Sarno 1919; F. Potočnjak, *н. г.*, 47–51; D. Šepić, „Jugoslavenski odbor i Rimski pakt”, *Jugoslavenski odbor u Londonu. Zbornik radova u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb 1966, 481–520; G. Amendola, *Carteggio 1913–1918*, 433–437, 556–558; L. Tosi, “Giuseppe Antonio Borgese e la prima guerra mondiale”, *Storia contemporanea*, IV (maggio 1973), 263–299; L. Albertini, *Venti anni di vita politica. Parte seconda. Da Caporetto a Vittorio Veneto (ottobre 1917 – novembre 1918)*, Vol. III, Bologna 1953, 265–277.

¹⁶² G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 373, 565.

од Лондонског уговора.¹⁶³ На следећем састанку, 11. априла, Салвемини је разговарао са Л. Марковићем, секретаром српске делегације Јованом Томићем, и Албертинијем; сазнао је да српски делегати лежерније разговарају о судбини Истре, која не погађа интересе Срба.¹⁶⁴ Подсетио је да је редакција *Serbie* на конгресу прихватила да Истра припадне Италији.¹⁶⁵

Границе које је Салвемини тражио од Трумбића и југословенских представника на састанцима 7. и 12. априла 1918. у Риму биле су у основи оне које је неколико месеци раније изложио генерал Мола на тајним састанцима с британским државницима у Лондону. Према посланику Антонијевићу, „група око *Unità* пресирала је Трумбића да поведе реч о границама у најопштијим цртама” што је он одбио уз констатацију да „томе још није време”.¹⁶⁶ Антонијевић је писао да је Салвемини „наваљивао” да се отпочну разговори о програму разграничења, делом и због „све тежег положаја групе око *Unità*, која се одриче читаве Далмације, али им се од Југословена не пружа рука за један споразум у Истри и Словеначкој”.¹⁶⁷ Салвеминијеви сарадници неретко су указивали на „шовинизам” Југословенског одбора у вези Истре и Ријеке.¹⁶⁸

Овде треба истаћи да је Салвеминијев и Маранелијев зборник о Јадранском питању, који се појавио 1918. године (допуњено издање 1919) изазвао је контроверзе у Италији; априла 1916. дело је било забрањено одлуком префектуре полиције.¹⁶⁹

ПОСЛЕДЊИ ИСТУПИ О ЈАДРАНСКОМ ПИТАЊУ (1918–1920)

Осим пренаглашене бриге за правно-политичку судбину Хрвата и Словенаца, националисти су Салвеминију и Прецолинију приговарали да одбијају да у идеју преговора с југословенском страном укључе најпозваније представнике италијанског народа – Италијане рођене на територији Двојне монархије, на источнојадранској обали (*terre irredente*), адвокате, судије, бележнике, новинаре и трговце из Далмације, Трста, Јулијске Крајине и Истре, који су услед прогона аустријских власти, дезертирали или пребегли у Италију.¹⁷⁰ Тврдили су да су они најподеснији саговорници за такав вид преговора, осуђивали покушаје да се ревидира Лондонски уговор, и оштрицу критике усмеравали готово искључиво на Хрвате и њихово „антииталијанство”.¹⁷¹

¹⁶³ P. Silva, “Appendice”; D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, 304–305; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 564–568.

¹⁶⁴ P. Silva, “Appendice”; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 569–570.

¹⁶⁵ “La ‘Serbie’”, *L’Unità*, N. 3, Anno VIII (18 gennaio 1919), 18.

¹⁶⁶ *Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918)*, 172–173.

¹⁶⁷ Антонијевић у писму Пашићу (15/2. априла 1918). *Ibidem*, 172.

¹⁶⁸ A. Benini, “Ventidue lettere di Gaetano Salvemini ad Arcangelo Ghisleri”, *Il Ponte. Rivista di politica e letteratura*, Anno XXIX, N. 6 (30 giugno 1973), 799.

¹⁶⁹ *Italia e Jugoslavia*, a cura d’un gruppo di scrittori italiani e jugoslavi, Firenze 1918; U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906–1918*, 498, 524; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, Prefazione, 1919, XI.

¹⁷⁰ Un triestino, “Irredenti e Jugoslavi”, *L’Idea Nazionale*, Anno VIII, N. 36 (5 febbraio 1918), 1–2.

¹⁷¹ *Ibidem*.

Далматински Италијани су покушали да прекину Салвеминијево предавање о Мацинију у сали библиотеке на Тргу Никозија у Риму 15. марта 1918. године.¹⁷² Салвемини је протествовао против конференције коју је, уз присуство бројних службеника и министара из Орландове владе, публициста Еуђенио Бођано-Пико одржао 13. фебруара 1918. у Хотелу „Ексцелсиор” у Риму, у част одбране независности Црне Горе, општег црногорског положаја у рату и незавидног положаја краља Николе у изгнанству.¹⁷³ Салвемини је образложио да је питање уједињења Црне Горе са Србијом проблем о којем треба да одлучи народ у Црној Гори и да оно није предмет италијанске дипломатије.¹⁷⁴ Догађај је *Unità* пропратила коментаром да се Италија мора борити за уједињење Србије и Црне Горе, без обзира да ли ће „доћи до ратног сукоба између њих” и да ли ће „краљ Никола бити дочекан каменицама или цвећем по повратку у земљу”.¹⁷⁵

Салвемини је у јануару 1919. послао захтев Ситон-Вотсону и уредништву листа *New Europe* да га избришу са листе сарадника, због необјективног „охрабривања” претензија „словенских империјалиста”.¹⁷⁶ Подсетио је уредништво листа *Serbie* да су челници српског листа из Женева 12. априла 1918. године у Риму усмено пристали на план по којем се Истра додељује Италији, а Далмација Југославији.¹⁷⁷ Након што је почетком 1919. Светозар Прибићевић, потпредседник Народног вијећа СХС, демантовао да је у Загребу дописнику листа *Secolo* Магринију изјавио да су Трст и Пула италијански градови, Салвеминијев лист је са жаљењем констатовао непопустљивост југословенске стране.¹⁷⁸

У марту 1919. године Салвемини је желео да посети Далмацију. Гувернер адмирал Енрико Мило није дозволио италијанском професору да посети окупирану зону; одбијање је генералу Бадољу образложио Салвеминијевим „југословенофилством и очекивањима које Југословени имају од такве посете”.¹⁷⁹ Историчар је понављао да Маранели и он нису заговарали припајање Ријеке Хрватској, већ формирање слободног града-државе, под привременим мандатом Италије или проглашење независности.¹⁸⁰ Ипак, због тешкоћа у југословенско-италијанским преговорима, почео је да износи идеје о анексији Задра и Ријеке.¹⁸¹

Различит Орландов и Сонинов програм тумачења Лондонског уговора на Версајској конференцији није спречио Салвеминија да укаже на неподу-

¹⁷² “I Dalmati contro Salvemini”, *L'Idea Nazionale*, Anno VIII, N. 75 (16 marzo 1918); A. Hodnig, “Niccolo Tommaseo e la Dalmazia”, *L'Idea Nazionale*, N. 75, Anno VIII (16 marzo 1918), 3.

¹⁷³ Бођано-Пико је своје предавање насловио *Историјска истина о савезничкој Црној Гори*. Црногорску делегацију предводио је Филип Добрећић. “Per il Montenegro”, *La Tribuna*, Anno XXXVI, Num. 44 (13 febbraio 1918), 3.

¹⁷⁴ “Italia e Montenegro”, *L'Unità*, Anno VII, N. 11 (16 marzo 1918), 56.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ G. Salvemini, “Al. Signor Seton-Watson”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 3 (18 gennaio 1919), 18.

¹⁷⁷ “La Serbie”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 3 (18 gennaio 1919), 18.

¹⁷⁸ “Nè prepotenti, nè minchioni”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 1 (2 gennaio 1919), 5.

¹⁷⁹ D. Živojinović, „Italija u Dalmaciji 1918–1920”, *Zadarska revija*, 1–2 (1974), 105.

¹⁸⁰ G. Salvemini, “Al signore Auguste Gauvain de Journal des Débats”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 20 (17 maggio 1919), 117–118.

¹⁸¹ “Idee per doman l'altro”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 20 (17 maggio 1919), 113–114; “Una spiegazione”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 19 (10 maggio 1919), 110.

дарање правно-политичког положаја Словена у Јулијској Крајини и Италијана у Далмацији.¹⁸² Салвемини је маја 1919. протестовао Уредништву париског листа *Journal des Débats* због коментара да су он и Маранели заговарали анексију Ријеке и подручје од врха Битораја у Горском котару до планине Учке и негирали права Хрватској.¹⁸³ Наставио је да критикује Трумбића и Сонино да захтевима према Горици, Удинама и западној Истри, односно Перасту и континенталној Далмацији, прикривају сопствену неспособност да зауставе продор немачких интереса на Јадран.¹⁸⁴ Салвемини је критиковао одлуку да Сонино учествује на мировној конференцији, што је наишло на осуду националиста.¹⁸⁵

Дана 27. новембра 1919. Салвемини је напао режим управе Енрика Мила у Далмацији и вицеадмиралов покушај „узурпације” прерогатива цивилних власти, којима намеће своје одлуке о припајању и трансформацији покрајине у италијанску земљу.¹⁸⁶ Јануара 1920. Салвемини је предложио демилитаризацију Јадранског мора и забрану држања и грађења ратне флоте у том подручју, на које би се једнако обавезале Краљевине СХС и Италија. Италија би ипак задржала право на држање ратне флоте у Валони и Бриндизију.¹⁸⁷

Салвеминију су се крајем јула 1920. године обратили челници Југословенске републиканске странке, академик Љубомир Стојановић и др Михаило Илић, директор листа *Рејублика* из Београда. Они су похвалили вишегодишње залагање италијанског историчара у европској штампи да се мирољубивим путем постигне споразум између две земље, посебно у погледу Јадрана и очувања независности Албаније.¹⁸⁸

У парламентарној расправи с националистом Луиђијем Федерцонијем (Luigi Federzoni), јула 1920, Салвемини је покушао да оспори тезу да је Лондонским уговором дефинисана посебна клаузула о очувању Двојне монархије након рата и да је документ био усмерен на спречавање уједињења Црне Горе са Србијом.¹⁸⁹ Након инцидента у Сплиту и Трсту (1920), уверен да су их посредно обе владе изазвале, Салвемини је апеловао на Ђолитија и Веснића да убрзају процес закључивања споразума између Краљевине СХС и Италије.¹⁹⁰ Након потписивања Рапалског уговора, којим је Италија себи у Далмацији обезбедила острва Ластово, Палагружа и Сушац, као и Задар са околином, Салвемини је на парламентарној седници 24. новембра документовао каквим су актима принуде италијанске трупе прибегавале током оку-

¹⁸² G. Salvemini, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, 17–19.

¹⁸³ *Ibidem*, 275–277.

¹⁸⁴ G. Salvemini, “Trumbic e Sonnino”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 9 (1 marzo 1919), 47; “Retifiche”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 11 (15 marzo 1919), 67.

¹⁸⁵ M. Pantaleoni, *La fine provvisoria di un'epopea*, Bari 1919, 90–91; R. De Felice, *D'Annunzio politico 1918–1938*, Roma–Bari, 91.

¹⁸⁶ G. S., “Il bivio”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 48 (27 novembre 1919), 233.

¹⁸⁷ G. Salvemini, “La neutralizzazione dell'Adriatico”, *L'Unità*, Anno IX, N. 3 (15 gennaio 1920), 9.

¹⁸⁸ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 552–553.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 549–550.

¹⁹⁰ G. Salvemini, “Spalato, Trieste e...Pallanza”, *L'Unità*, Anno IX, N. 30 (22 luglio 1920), 124; L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*, Venezia 2015, 168.

пације далматинске обале и залеђа, у циљу сузбијања непријатељстава словенског становништва.¹⁹¹ Луиђи Федерцони је у опширном излагању, на седници 26. новембра 1920, напао Салвеминија да штити „пансрпски програм”.¹⁹² Историчар је, међутим, дочекао уговор с одобравањем, уз примедбе на статус Ријеке и неутрализацију обала.¹⁹³

ЗАКЉУЧАК

Гаetano Салвемини припада плејади италијанских научника чији се необичан ауторитет препознаје у европској и светској историографији, и другим друштвеним наукама. Својим обимним радом, за живота је стекао мноштво противника и присталица у подељеном италијанском друштву, поставши препознатљив у свету Јужних Словена почетком Првог светског рата као доследан противник националиста и њихове пропаганде, обележене империјализмом и милитаризмом. Ту пропаганду су подупирали утицајни политичари и сенатори, иредентисти из јадранских провинција Аустроугарске, али и различити писци, ситни службеници, адвокати и новинари. Његов иновативан и контроверзан приступ тумачењу међунационалног пејзажа Јадранског мора приближио га је политичарима и интелектуалцима из Србије и других југословенских крајева Аустроугарске. Настојао је да пронађе праведно решење између Србије, српско-хрватско-словеначких политичара из Двојне монархије и Италије, на таласу потискивања утицаја пангерманизма. Зaslуге његовог рада почивају у чињеници да је први италијански научник који је свеобухватно приступио истраживању националног покрета Срба и Хрвата, али и први гласоговорник стварања уједињене државе Срба, Хрвата и Словенаца. Снажан научни ауторитет свог времена, доказивао је да Далмација није италијанска покрајина, и да историјско право треба да проистиче из демократског, плебисцитарног права локалног становништва. Покушавао је да утврди историјску истину о словенско-италијанским односима и потисне стереотипе о Србима и Хрватима. Своју репутацију познаваоца дипломатских односа стекао је и залагањем за политичка и економска права Србије. Ипак, инсистирањем да Италија присвоји Јулијску Крајину и Истру, његова гледишта су одбачена или стављена под лупу од једног дела југословенске јавности.

¹⁹¹ Салвемини је приговорио због чињенице да је током ноћи између 15. и 16. марта 1919. године 40 људи ухапшено у својим домовима у Задру, Обровцу, Бенковцу, Книну, Дрнишу, Скрадину и Шибенику. P. Alatri, Nitti, *D'Annunzio e la questione adriatica 1919–1920*, 52; AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXV, Tornata del 24 novembre 1920, 1° Sessione, Discussioni, 5837–5842; о италијанском војној окупацији Далмације, D. Živojinović, „Italijani u Dalmaciji 1918–1920”, *Zadarska revija*, 1–2 (1974), 97–120.

¹⁹² L. Federzoni, *Presagi alla Nazione. Discorsi politici a cura del Fascio romano di combattimento*, Milano 1925, 192–193.

¹⁹³ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXV, Tornata del 24 novembre 1920, 1° Sessione, Discussioni, 5841.

KONSTANTIN DRAGAŠ, Ph.D., Research Associate
Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute of Balkan Studies
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-6532-0070>

THE DEBATE BETWEEN GAETANO SALVEMINI
AND ITALIAN NATIONALISTS OVER DALMATIA
AND YUGOSLAV UNIFICATION, 1914–1920.

SUMMARY: The paper is based on an analysis of the political views of the historian Gaetano Salvemini on the Adriatic question, shaped during the First World War, as well as his notable opposition to the irredentist glorification of Dalmatia as „the ancient Italian territory, subjugated by the Austrians and Slavs”, which was actively and tirelessly promoted by radical Italian nationalists (Attilio Tamaro, Alessandro Dudan, Roberto Ghiglianovich and others). The second segment of the paper is an analysis of Salvemini's perception of the process of formation of the Yugoslav state, and his opinion on the work of the Yugoslav Committee and the war objectives of Serbia. As a supporter of the so-called democratic-interventionist currents and the idea of creating a common state of Serbs, Croats and Slovenes, Salvemini conducted a sharp and tireless polemic with Slavophobic Italian nationalists until the beginning of the 1920s. These nationalists gathered around the *Pro Comitato Dalmazia* association, close to Sidney Sonnino, Piero Foscari and other influential politicians, who steadfastly opposed the creation of a Yugoslav state and defined the Adriatic regions of the Dual Monarchy as Italian in advance and permanently. Although the emphasis is placed on Salvemini's original articles and statements in the press (*L'Unità*), and his contacts with Serbs and Croats (Frano Supilo, Lujo Vojnović), as well as on the nature of the polemic itself, the paper briefly compares the conflicting opinions of two influential intellectual circles of the Italian public opinion on Yugoslav unification.

KEYWORDS: Gaetano Salvemini; Adriatic question; Dalmatia; Italy; Attilio Tamaro; Italian nationalists